

ปิยอนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนปิยบรรณสาร
(แก้ว อยู่ปิยะ)

๔ เมษายน ๒๕๑๑

สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส



ปิยอนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนปิยบรรณสาร

(แก้ว อยู่ปิยะ)

๔ เมษายน ๒๕๑๑

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส





ขุนปิยบรรณสาร (แก้ว อยู่ปิยะ)

ชาตะ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๔๓๑

มรณะ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๐

ประวัติสังเขป

ขุนบี่ยบรรณสาร (แก้ว อยู่บี่ยะ)

ขุนบี่ยบรรณสาร (แก้ว อยู่บี่ยะ) เกิดวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๑๙๓๑ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ บี่ชวด ณ บ้านตำบลบางซ่อน อำเภอบางซื่อ จังหวัดพระนคร เป็นบุตรชายคนเดียวของ นายอยู่ และนางนุ่ม อยู่บี่ยะ

เมื่ออายุได้ ๙ ขวบ ได้เข้าศึกษาหนังสือไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐—๒๔๔๔ สอบไล่ได้ชั้น ๑ ประโยค ๒ แล้วเรียนหนังสืออังกฤษต่อเมื่อ พ.ศ ๒๔๔๕ ถึง พ.ศ ๒๔๔๘สอบไล่ได้ชั้น ๓ ซึ่งนับว่าได้รับการศึกษาในระดับสูงสำหรับระยะเวลานั้น และได้เข้าอุปสมบทในบวรพุทธศาสนาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ณ วัดมหรรณพาราม สอบได้นักธรรมตรีซึ่งถือกันว่าเป็นประกาศนียบัตรซึ่งมีค่ามากอย่างหนึ่งอันแสดงให้เห็นว่า ขุนบี่ยบรรณสาร เป็นผู้มีความรู้สูงทั้งทางโลกและทางธรรม

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วได้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ขุนบี่ยบรรณสาร เป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียรในการทำงานมาก จึงได้ปรากฏว่าได้เลื่อนเงินเดือนทุกบี่ ซึ่งเป็นของยากสำหรับข้าราชการในสมัยนั้น เมื่อได้ตั้งกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (กระทรวงการคลัง) ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางกรมพาณิชย์ต้องการผู้ซึ่งมีความรู้ความสามารถดี ทั้งในด้านภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ปรากฏว่าขุนบี่ยบรรณสาร เป็นผู้มีคุณสมบัติดังกล่าว กรมพาณิชย์ และสถิติพยากรณ์ จึงได้ขอโอนตัวขุนบี่ยบรรณสาร จากกระทรวงการต่างประเทศ มาดำรงตำแหน่งในกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๑ รัฐบาลได้จัดตั้งกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมขึ้นและโอนกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์มาขึ้นกระทรวงใหม่นี้ ขุนบี่ยบรรณสาร จึงรับราชการสังกัดกระทรวงพาณิชย์ตลอดมา

ขุนปี่ยบรรณสาร ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์โท เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ขุนปี่ยบรรณสาร เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม และเหรียญจักรพรรดิ์มาลา ระหว่างรับราชการได้ปฏิบัติราชการพิเศษในแผนกพิทักษ์ทรัพย์ชนชาติศัตรู เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ อันเป็นระยะเวลาที่ประเทศไทยได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนี ออสเตรีย และฮังการี ในสงครามโลกครั้งที่ ๑

ขุนปี่ยบรรณสาร เป็นคนขยันขันแข็งในการทำการงาน มีความโอบอ้อมอารีแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาและมิตรสหาย ท่านใช้เวลาว่างในตอนกลางคืนเปิดสอนภาษาอังกฤษในเวลาค่ำให้แก่กุลบุตร กุลธิดา มีลูกศิษย์ลูกหามากมาย ซึ่งขณะนี้ลูกศิษย์ของท่านที่ยังรับราชการเป็นใหญ่เป็นโตขณะนี้ยังมีอยู่หลายท่าน ซึ่งในครั้งนั้น ใคร ๆ พากันเรียกว่า "ครูแก้ว" จนติดปากตลอดมา แม้เมื่อท่านจะได้รับบรรดาศักดิ์เป็น ขุนปี่ยบรรณสารแล้วก็ตาม

ขุนปี่ยบรรณสาร ได้สมรสกับนางสาวบุญยืน เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ มีบุตรธิดารวมทั้งสิ้น ๖ คน ดังรายนามต่อไปต่อนี้ คือ :—

๑. นางถวิล วิทยะ
๒. นายปรีชา อยู่ปี่ยะ
๓. นายโชติ อยู่ปี่ยะ
๔. แพทย์หญิงน้อย เศวตโยธิน
๕. น.ส. นวลฉวี อยู่ปี่ยะ
๖. ร.ท. วิเชียร อยู่ปี่ยะ

เมื่อได้กล่าวถึงบุตรภรรยาแล้ว เห็นควรกล่าวไว้ด้วยว่า ขุนปี่ยบรรณสาร เป็นผู้มีความรักในบุตรภรรยาอย่างมั่นคง ได้ให้การอบรมและการศึกษาแก่บุตรทุกคนเป็นอย่างดีที่สุดเท่าที่แต่ละคนจะพึงรับไว้ได้ นอกจากให้การศึกษาแล้ว แต่ละคนยังได้รับความมั่นคงในฐานะที่จะดำรงครอบครัวของตนต่อไปอีกด้วย ท่านเป็นผู้มั่นอยู่ในพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด มีใจบุญสุนทาน ชอบ

ในการทำบุญทำกุศลอยู่เป็นเนืองนิตย์ จะเห็นได้ว่าท่านได้สละทรัพย์บำรุงโรงพยาบาลต่าง ๆ และวัดวาอารามเป็นนิจศีล ท่านได้ตั้งเป็นทุนมูลนิธิบำรุงโรงพยาบาลสงฆ์ และเป็นผู้อุปการคุณกิติมศักดิ์โรงพยาบาลศิริราช และยังได้สร้างกุฏิวิปัสสนาถวายวัดมหาธาตุ ฯลฯ ท่านเป็นผู้มีใจเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือแก่ผู้ที่ได้รับความทุกข์ ชอบในการสนทนาธรรมกับพระสงฆ์องค์เจ้า รู้จักคัดเลือกบุคคลที่ควรคบและไม่ควรคบ ฉะนั้น จึงปรากฏว่าบุคคลที่เคยคบหากันมาตั้งแต่หนุ่มนั้นยังคงเป็นมิตรกันสืบมา จนต้องพรากจากกันไปตามธรรมดาของโลก

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านมีสุขภาพไม่ค่อยสมบูรณ์ จึงได้ลาออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ ท่านได้เริ่มป่วยเป็นโรคความดันโลหิตสูง บุตรภรรยาได้หาแพทย์มาเยี่ยวยารักษาอยู่ตลอดมา ท่านต้องเข้ารักษาตัวในโรงพยาบาลหลายครั้ง ครั้งสุดท้ายได้เข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๐ แต่อาการของท่านครั้งนี้ทรุดหนักลงเรื่อยมาและได้ถึงแก่กรรมด้วยความสงบเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๐ คำนวณอายุได้ ๘๐ ปี ด้วยกุศลกรรมที่ขุนบี่ยบรรณสารได้ประกอบไว้ และผลานิสงส์แห่งกุศลผลบุญที่บุตรหลานญาติมิตรได้อุทิศให้ จงเป็นอิฏฐวิบุลมนุญผลดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของขุนบี่ยบรรณสาร จงสถิตสถาพรอยู่ในสุคติภพ เทอญ.

ปิตานุสรณ์

วันที่สิบ มิถุนา วาระนั้น กาละอัน ศัลย์โศก วิปโยคยั้ง
มันเป็นกรรม จำพราก จากอนิจจัง เร้าลูกหลั่ง น้ำตา จาบัลย์ใจ

วันนั้นหนอ พ่อแก้ว มาแคล้วคลาด มานิราศ ชาติภพ จบสมัย
เหลือพระคุณ บุญปลูก ลูกวิไล ให้พิไร ใฝ่รำลึก นึกอนิจจา

แปดสิบปี แห่งชีวิต ปิดม่านแล้ว แต่ฉากแก้ว แววฝัน บรรเจิดจ้า
ลูกยังเห็น ท่วงที และลีลา เป็นมิ่งตา ขวัญใจ ไม่หายคลาย

คุณพ่อเป็น ชนชั้น บรรดาศักดิ์ ความจงรัก ภักดี มีมากหลาย
ความซื่อตรง ต่อหน้าที่ มีมากมาย ท่านขวนขวาย รับใช้ชาติ ราชการ

เรื่องศีลสัตย์ วัดวา สาธุสะ ท่านไม่ละ ไม่เว้น เป็นแก่นสาร
ท่านสร้างกรรม ทำบุญ สุนทรทาน โรงพยาบาล กุฏี มีท่านทำ

คุณพ่อมี ชีวิต จิตใจสูง จึงจับจูง ลูกไป ไม่ให้ต่ำ
ท่านส่งเรา เข้าศึกษา หาภูมิธรรม จนล่วงล้ำ สำเร็จขั้น บัณฑิตไทย

ปิตานุสรณ์ กลอนกานต์ สารกำศรวล เร้ารัญจวน ครวญคร่ำ น้ำตาไหล
ไว้อาวรณ์ อ่อนอ้า สุดอาลัย ร่มโพธิ์ไทร ใบดก ปรกหัวเรา

จาก ลูก

คุณพ่อ

นับแต่ลูกจำความได้ ลูกได้เห็นพ่อเป็นพ่อที่เพียบพร้อมไปด้วยความเป็นพ่อที่ประเสริฐ เช่นพ่อที่ดีทั้งหลายจะพึงมีต่อลูกของตน มีอยู่ในตัวพ่อของลูกครบบริบูรณ์ ลูกพอใจในตัวพ่อที่ให้การศึกษาให้ความสุขแก่ครอบครัวและเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดีที่สุด ขยัน รอบคอบและอดทน มีการศึกษาดี ชอบหาความรู้จากการอ่านหนังสือ พ่อสอนให้ลูกทุกคนรู้จักช่วยตัวเอง ให้คิดเสียก่อนว่าไม่มีใครช่วยเราเท่ากับเราช่วยตัวเอง ลูกทุกคนอยู่ในโอวาทสมกับที่พ่อได้เลี้ยงดูอบรม มีอาชีพดำเนินชีวิตแต่ละครอบครัวไปในทางที่ดีที่ควร โดยที่พ่อไม่ต้องผิดหวังหรือเสียใจ พ่อให้ความคุ้มครองทุ่มเทความเหน็ดเหนื่อยหาเลี้ยงแม่และลูกไม่ให้เดือดร้อน มีน้ำใจอดทนกอบกู้ฐานะของครอบครัวให้เจริญขึ้น ทำทุกอย่างเพื่อความสุขของครอบครัวเป็นอย่างดี พ่อมีวิจารณญาณพิจารณาทุกอย่างที่ผ่านมาในชีวิตด้วยความรอบคอบ ปฏิบัติตนอยู่ในธรรม ละเว้นอบายมุขทั้งปวง ลูกได้เห็นพ่อเลี้ยงดูคุณย่าตลอดเวลาที่ท่านมีชีวิตอยู่ โดยมิให้ได้รับความอนาทรร้อนใจแต่ประการใด ถึงแม้ท่านจะล่วงลับไปแล้วก็ตาม ก็ไม่เคยขาดการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ท่านในโอกาสอันควรเสมอมา

ก่อนหน้า ๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๐ ประมาณ ๓—๔ วัน ที่ลูกรู้ว่าพ่อคงจะอยู่กับลูกไม่ได้นาน เพราะอาการที่น่าวิตกซึ่งพ่อไม่เคยเป็นบวกกับความชราและความเห็นของแพทย์ ลูกรู้สึกว่ามีเวลาเหลือน้อยเหลือเกินสำหรับการตอบแทนพระคุณของพ่อเป็นครั้งสุดท้าย อยากจะช่วยทำทุกอย่างให้มากที่สุดด้วยตนเอง แต่ลูกก็ช่วยอะไรไม่ได้ ได้แต่นั่งเฝ้าดูอาการและปรนนิบัติเท่าที่จะสามารถทำได้พร้อมด้วยแม่และน้องทุกคนไม่มีใครยอมจากพ่อไป ทิ้งงานประจำที่เคยทำทั้งสิ้น ไม่มีแก่ใจจะทำอะไรได้ แม้อาหารที่ผ่านไปแต่ละมื้อก็ยากลำบาก นอกจากบนบาลต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายให้ช่วยพ่อให้หายวันหายคืน ถึงแม้จะรู้ว่าเป็นไปไม่ได้ก็ตาม แอบร้องไห้ทุกวันเมื่อคิดว่าพ่อจะอยู่กับลูกอีกไม่นาน แม่และน้องทุกคนเฝ้าดูอาการพ่อและทำทุกอย่างให้สาสมกับความรักและอาลัยจนลมหายใจครั้งท้ายที่สุดของพ่อผ่านไป ทิ้งความวิปโยคให้แก่ลูกหลานไม่มีครั้งใดใน

ชีวิตลูกที่จะเศร้าเสียใจเท่าครั้งนี้ ลูกสูญเสียพ่อเป็นการสูญเสียที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิตลูก ถึงลูกจะเสียสละทุกอย่างสักแค่ไหนแม้แต่ชีวิตลูก ก็ไม่มีโอกาสเรียกร้องชีวิตพ่อให้กลับคืนมาได้ พ่อได้ทิ้งอนาคตที่ดีไว้แก่ลูกหลาน ไม่มีทางใดจะตอบแทนคุณได้อีกแล้ว ต่อแต่นี้ไปลูกจะพยายามสร้างคุณความดีตามที่พ่อสอนและทำทุกอย่างที่พ่อชอบ เพื่อวิญญาณของพ่อจะได้เป็นสุข หากชาติหน้ามีจริง ลูกขอเกิดเป็นลูกของพ่ออีกทุกชาติ ลูกขอกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายขอให้ผลบุญที่พ่อได้สร้างไว้ จงช่วยดลบันดาลให้วิญญาณของพ่อประสบสุขในสัมปรายภพด้วยเถิด.

จากลูก

ถวิล วิทยะ

คุณตา

คุณตา เป็นตาของหลานได้เพียง ๑๕ ปี คุณตาก็มาจากหลานไป หลานต้องการให้คุณตามีชีวิตอยู่พูดคุย และสั่งสอนหลานอีกตลอดไป คุณตาเป็นคนสนุก วันเกิดหลานทุกปี คุณตาต้องไปร่วมด้วย โรงเรียนปิดภาคหรือวันหยุด คุณพ่อและคุณแม่พาไปเที่ยวเขาหรือทะเล ต้องมีคุณตาไปด้วยแทบทุกครั้ง เวลาสอบคุณตามักจะเตือนอย่างตลก แต่หลานยังจำได้ แม้สอบไล่ปีนี้ไม่มีคุณตาสอนเตือนแต่คาถาที่คุณตาให้ยังจำได้

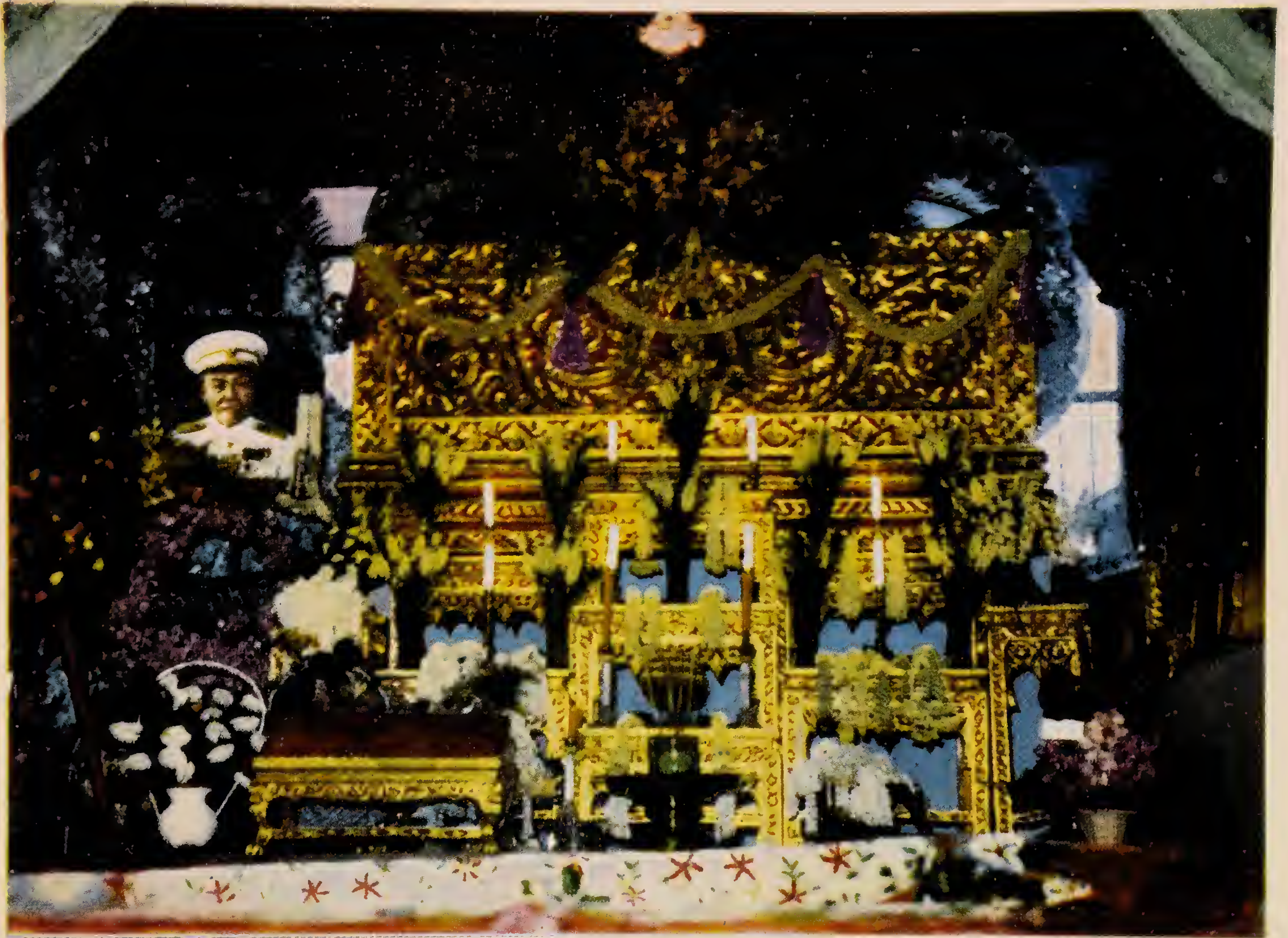
โอม / พินิจพิจารณา ทำแล้วตรวจตราอย่าได้ลืมหลง

โอม / พินิจพิจารณา ทำแล้วตรวจตรายังไม่หมดเวลาอย่าเพิ่งส่ง

หลานเป็น ๑ ใน ๘ ของหลานของคุณตา ขอน้อมภาวนาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ขอให้วิญญาณของคุณตาจงเป็นสุขในสัมปรายภพเถิด.

จากหลาน

ปิยะเนตร วิทยะ



ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ บ้านเลขที่ ๔๘ ถนนราชดำเนินกลาง
ตั้งแต่วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๐ ถึง ๓ เมษายน ๒๕๑๑

คำนำ

เรื่องนี้เขียนขึ้นตามที่ได้ฟังแล็จำมา เพื่อไม่ให้สูญไปเสียตามชีวิต เป็นแต่ปรุงแต่งคำพูดที่นึกว่าพอเข้าใจง่าย แล็สั้นพอได้ความเพื่อไม่สู้เบื่อในการอ่าน.

เมื่อนึกถึงศัพท์ว่า "จำ" ซึ่งเคยแปลกันมาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า "สัญญา" จึงมักทำให้ผู้ศึกษาธรรมะ เข้าใจความต่างกันไปบ้าง. มีผู้อ้างถึง สัญญาศัพท์ในขันธ์ ๕ ว่าทำหน้าที่มากยิ่งกว่าขันธ์อื่น, เพราะจำอะไร ๆ ได้มากมายเท่าไร ก็ให้เป็นหน้าที่ของสัญญาทั้งนั้น, แล็บางท่าน เมื่อเห็นผู้ยึดถือแบบอย่างเดียว ไม่พิจารณาอัตถะ ก็กล่าวว่าถือสัญญาอดีต (คงหมายถึงจำเรื่องที่เรียนมาแล้ว) บางท่านกล่าวว่า ผู้จำอะไรได้มากเรียกว่ามีปัญญาดีนั้นไม่ถูก ที่ถูกควรเรียกว่า มีสัญญาดี.

แต่เมื่อพิจารณาดูอาการของสัญญาขันธ์ในขันธ์ ๕ แล้ว ควรเห็นว่า มีอาการเท่ากับขันธ์อื่น, คือเกิดขึ้นแล้วก็ดับเช่นเดียวกัน, แม้พระพุทธภาษิตก็แสดงไว้ว่า ขันธ์ในอดีตก็ดับแล้วในอดีต, ขันธ์ในปัจจุบันก็ดับอยู่ในปัจจุบัน, ขันธ์ในอนาคตก็จักดับในอนาคต. แต่ส่วนที่คนเรานึกเรื่องอะไรที่ล่วงมาแล้วได้นั้น ควรเป็นหน้าที่ของสติ (ในอายตนะ ๖ ควรจัดเข้าเป็นมโน) ตามพระบาลีพุทธภาษิตที่แสดงสติไว้ว่า "...สติมา โหติ ปรเมน สติเนปกฺเกน สมนฺนาคโต จิรกตมฺปิ จิรภาสิตมฺปิ สริตา อนุสฺสริตา (แปลว่า) ... เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติเป็นเครื่องรักษา ระลึกได้ ตามระลึกได้ ถึงกรรมที่ทำ คำพูดแม้นาน ได้," นี้คือ สติ.

ว.ญ.ว.

หมายเหตุ : เรื่องนี้พิมพ์แจกครั้งแรก

ณ วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๙๒

เรื่อง ตายเกิด ตายสูญ

ปัญหาเรื่องตายแล้วเกิด หรือตายแล้วสูญ เป็นเรื่องที่มีมานานแล้ว ดูจะก่อนพุทธกาลอีก ในบัดนี้ก็มีอยู่ แลคงจักมีต่อไปอีกในอนาคต เรียกว่าเป็นปัญหาประจำโลกก็ได้ จึงมีคำ (ศัพท์) สำหรับเรียกความเห็นเหล่านี้ว่า สัสสตทิฏฐิ เห็นว่าเที่ยง ซึ่งหมายความว่าชาตินี้เกิดเป็นอย่างไร ตายแล้วเกิดอีกต่อไปก็เป็นเช่นนี้อีก ๑; อุจเฉททิฏฐิ เห็นว่าขาด ซึ่งหมายความว่าตายแล้ว สูญ ๑; (แต่ทางพระพุทธศาสนาไม่รับความเห็นเช่นนี้ทั้ง ๒ อย่าง, เพราะแสดงกรรมแลผลของกรรม แลความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน). บางคนเห็นว่าส่วนรูปกาย คือธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม หรือเติมอากาศเข้าด้วยเท่านั้น เป็นสำคัญเป็นใหญ่, ถ้าธาตุเหล่านั้นประชุมกันถูกต้องได้ส่วน ก็เกิดวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร รวมเป็นนามแลรูป เป็นกายอันนี้, เมื่อธาตุเหล่านั้นสลายแยกจากกันไป, วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขารก็ดับไปตาม แต่ไม่สูญไปทีเดียว, เพราะธาตุเหล่านั้นไม่สูญ อาจไปรวมกันเข้าถูกต้องตามส่วนอีก ก็เกิดวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขารขึ้นอีก แล้วก็สลายไปอีก, แต่ถึงเกิดใหม่ ก็ไม่ใช่เรา (เป็นอีกคน ๑ ต่างหาก). กรรมดีกรรมชั่วที่ทำไว้ในโลกนี้ตลอดถึงพระอริยบุคคล ก็มีเพียงในโลกนี้เท่านั้น, เมื่อรูปกายสลายแล้ว ปุถุชนหรือพระอริยบุคคล ก็สูญสิ้นไปเหมือนกันหมด. แต่บางคนแสดงว่าธาตุทั้ง ๔ หรือ ๕ เป็นเพียงส่วนประกอบเป็นรูปกายเท่านั้น แลก็เป็นของตายอยู่แล้วตามธรรมดา เช่นอาหารก็เป็นของตายอยู่ตามธรรมดาแล้ว, แต่ที่ปรากฏว่าเป็นของเป็นก็เพราะมีธาตุเป็นหรือธาตุรู้เข้ารักษาอยู่ จึงทำให้ธาตุตายเหล่านั้นแสดงอาการเป็นของเป็นอยู่ชั่วคราว, เมื่อธาตุเป็นหรือธาตุรู้พรากไปเสียแล้ว, ส่วนรูปกายอันเป็นของตาย ก็แสดงอาการตายให้ปรากฏทันที, เพราะฉะนั้น ธาตุเป็น หรือธาตุรู้นั้นแหละ เป็นที่ตั้งเป็นสำคัญ, แลถ้าเกิดอีกก็เป็นเราทุกที, (มีพระพุทธภาษิตในธาตุวิภังคสูตรว่า "**ฉ ธาตุโร ปุริโส** คนมีธาตุ ๖") แลเป็นไปตามเหตุผล (กรรมวิบาก). แต่ก็มีคนอีกมาก ไม่คำนึงถึงเรื่อง

ตายเกิด หรือ ตายสูญจะเป็นไปอย่างไรก็ช่างมัน, เดี๋ยวนี้เขาเองเป็นอะไรเขาก็ไม่รู้ เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาจะคิดว่าตายเกิด หรือตายสูญอย่างไรได้.

พูดกันในที่นี้ ในบัดนี้ ก็เพื่อคนที่สนใจเรื่องตายเกิด หรือ ตายสูญ เท่านั้น.

คนที่เห็นว่าตายแล้วเกิดก็ตาม เห็นว่าตายแล้วสูญก็ตาม ดูจะเห็นตามที่ได้ยินได้ฟังมาเป็นพื้น, ส่วนผู้พิจารณาสอบสวนด้วยตนเอง ดูจะมีน้อย, ถึงเช่นนั้น ผู้เห็นว่าตายสูญน่าจะได้พิจารณามากกว่าเสียอีก แต่พิจารณาเห็นสั้น ๆ ไม่พิจารณาสอบสวนโดยละเอียด รอบคอบ.

หนังสือนี้ ไม่ลงความเห็นชี้ว่าเป็นอย่างไร เป็นแต่นำเรื่องที่ปรากฏมาแสดงเพื่อผู้อ่านแล้ปรารถนาจะได้พิจารณาพิสูจด้วยตนเอง แล้สันนิษฐานหรือตัดสินด้วยตนเองดังต่อไปนี้ :

๑. นึกพิจารณาดูตนเองตั้งแต่เกิดแล้จำความได้มาจนบัดนี้, รูปกายของเราเองเปลี่ยนแปรไปแล้วเท่าไร แล้ยังจะเปลี่ยนแปรไปอีกจนถึงตาย, ถ้าเอารูปถ่ายเมื่อ ยังเด็กมาแล้ไม่มีใครบอกว่าเป็นรูปเราเอง, เราคงจำไม่ได้, ความรู้สึกทางตาในเมื่อได้เห็นรูป, รู้สึกทางหูในเมื่อได้ยินเสียง, รู้สึกทางจมูกในเมื่อได้ดมกลิ่น รู้สึกทางลิ้นในเมื่อได้ลิ้มรส, รู้สึกทางกายในเมื่อได้กระทบสิ่งที่มาถูกกาย, รู้สึกทางใจ (นึกคิด) ในเมื่อได้นึกคิดเรื่อง; ความรู้ทุกข์ รู้สุข รู้ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข; ความรู้จำ; ความนึกคิดประกอบกับเรื่องต่างๆ; ที่มีแก่เราอยู่เสมอ (แม้ในเวลาที่อ่านหนังสือนี้) เหล่านี้ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดขึ้นใหม่แล้ดับไป นับไม่ถ้วนว่าเท่าไรแล้ว นึกดูในบัดนี้เห็นได้. แต่เราเคยรู้สึกว่าเราเป็น ๒ คน บ้างหรือไม่ ตั้งแต่จำความได้จนบัดนี้, แม้ส่วนต่าง ๆ ของกายแล้ความเป็นไปเมื่อครั้งยังเป็นเด็กกับเดี๋ยวนี้ต่างกันมากมาย, เราก็ไม่เคยรู้สึกว่าเราเป็น ๒ คนเลย. ไม่ต้องกล่าวถึง ๓—๔ คน. อะไรเป็นเรา น่าพิจารณา.

๒. เมื่อเรานอนหลับฝัน. ในฝันนั้น เราไปในที่ต่าง ๆ ไปทำอะไร ไปพูดอะไรต่าง ๆ อาจฝันไปนรกก็ได้ ไปสวรรค์ก็ได้ ร้องไห้ก็ได้ หัวเราะก็ได้ ฝันว่าตายก็ได้, ใน

เวลาฝันเรารู้ว่าเราเป็นเช่นที่ฝันจริง ๆ ไม่รู้ว่าฝัน (แต่บางคราวรู้ว่าฝันในฝันก็มี), ต่อเมื่อตื่นขึ้นจึงรู้ว่าฝัน คือตื่นจากฝัน. ในเวลาฝันนั้น ร่างกายเรานอนอยู่ที่ที่นอน ไม่ได้ไปไหน ไม่ได้ทำอะไร, แต่เราในฝันไปทำอะไร ๆ ในที่ต่าง ๆ. คิดดู เราเป็นร่างกายอันนี้หรือหรืออื่นจากกายอันนี้.

ทั้ง ๒ อย่างนี้ เพียงเพื่อพิจารณาสันนิฏฐานเท่านั้น.

๓. ท่านผู้เคยเห็นว่าตายสูญมาแล้ว กล่าวว่า ถ้าจะให้เห็นแน่ ต้องทำกัมมัฏฐานคือ ส่งใจให้ไปอยู่กับอารมณ์ คือ ที่มุ่ง ที่ยึด ที่หมาย อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแต่จะชอบอารมณ์อะไร, ทำใจให้มุ่งอยู่กับอารมณ์นั้นจนแน่วแน่ ปล่อยความยึดถือกายนี้ที่เคยยึดถือเสียชั่วคราว, (แต่ควรทำจริง ๆ เพราะเป็นการหัดให้ใจอยู่นิ่งในที่เดียว, เมื่อทำได้จะรู้สึกว่าแปลกจากใจที่ฟุ้งสร้านไปรับอารมณ์ต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้ยินดีบ้าง ยินร้ายบ้าง หลงเลอะเลือนบ้าง) จักได้พบความสงบอันเป็นสุขอย่างละเอียดประณีต ที่นึกคิดเอาไม่ถูก ไม่ใช่สุขโลดโผนอย่างสุขทางกามอันเป็นสุขเผ็ดร้อน ที่คนสามัญแม้สัตว์ดิรัจฉานก็ได้ประสพอยู่ แต่อาจนึกคาดเอาได้ แต่อาจให้ทุกข์สืบต่อไป เหมือนดื่มน้ำผึ้งเจืออยาพิษ. หญิงชาวฝรั่งเศสคน ๑ ก็ได้เคยทำ จนถึงได้เขียนเป็นตำราแนะนำพวกเขาไว้ แต่คนไทยได้แปลมาสู่ภาษาไทยแล้วก็มี.

การทำกัมมัฏฐานนี้ จะใช้ตามหนังสือสมถกัมมัฏฐานที่ท่านได้พิมพ์ไว้แล้วก็ได้ หนังสือวิสุทธิมรรคตอนสมาธินิเทศก็ได้ แต่ท่านเรียงไว้ยืดยาว, ถ้าพยายามอ่านได้ตลอดจะเข้าใจได้ดี, หนังสือที่หญิงชาวฝรั่งเศสเรียบเรียงไว้ก็ได้ แต่หนังสือนี้พูดซ้ำ ๆ วน ๆ อยู่บ้าง, หรืออ่านเรื่องกัมมัฏฐานในท้ายหนังสือนี้ ที่แสดงพอเป็นเค้าของการปฏิบัติก็ได้, แต่ควรอ่านหนังสือหัวใจสมถกัมมัฏฐาน แต่ไตรสิกขาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วย. ถ้ายิ่งเรียนต่อครูก็ยิ่งดี, แต่ให้เป็นครูที่รู้จักเหตุผล ไม่ใช่เพียงแต่เรียน ๆ จำ ๆ กันมาเท่านั้น.

๔. เรื่องผี แล ท่านผู้เคยพบผี:

ก. พระศาสนโศภน (จตฺตสลฺโล) วัดมกุฎกษัตริย์ฯ เคยเล่าว่า วัน ๑ (ยังไม่ได้ตัดถนนประชาธิปัตย์ไปข้างวัด) เวลากลางวัน (ดูเหมือนจะบ่าย) ท่านเองกับพระอื่นอีกหลายรูป ได้ไปนั่งอยู่ข้างโบสถ์ (ที่ทำอุโบสถ) ต่อจากข้างโบสถ์ออกไปมีกำแพงวัด แลมีประตูที่ออกไปสู่ป่าช้าหลังวัด, เวลาที่อยู่ที่นั่นด้วยกัน, ประตูที่ออกไปสู่ป่าช้าซึ่งปิดอยู่นั้น เปิดเข้ามา แลมีหญิงคนหนึ่งเอามือจับบานประตูผลักเข้ามา แล้วดึงกลับออกไปทำเช่นนี้หลายหน. พระศาสนโศภนเห็นแล้ว จำได้ว่าหญิงนั้นเป็นคนที่ตายแล้ว เขานำมาฝังไว้ที่ป่าช้า, ผ้านุ่งห่มก็สำรับนั้น (เมื่อฝังครั้งกระนั้นฝังลงในดิน, ใส่โลงหรือไม่ไม่ได้ถาม). พระรูป ๑ (เห็นจะกล้าหน่อย) ไปดูที่ประตู ก็ไม่เห็นใคร เลยรีบกลับกุฎี.

ข. พระสังกิจจคุณ วัดตรีทศเทพ เคยเล่าว่าในคราว ๑ (ยังไม่ได้ตัดถนนไปทางหลังวัด) เวลากลางคืน มีเสียงร้องดังอยู่สูง ๆ เสมอ, คนข้างวัดแลคนในวัดได้ยินด้วยกัน. ในคืน ๑ พระสังกิจจคุณชวนพระ (ดูเหมือนคฤหัสถ์ด้วย จำไม่ได้แน่) หลายคนด้วยกันไปดูในบริเวณที่มีเสียงร้องนั้น, ในชั้นต้นเสียงนั้นดังอยู่สูง แล้วค่อยต่ำลง ๆ จนเห็นเป็นคนยืนพิงต้นไม้อยู่ พระสังกิจจคุณหาว่าเป็นคนที่เคยอยู่ในวัดนั้น ชื่อกล้าย แต่ตายไปแล้ว, เพราะลักไก่วัดกิน จึงตายไปเป็นเปรต, (น่าจะพากันเข้าไปจับตัวดู. ให้รู้ว่าเป็นอย่างไรแน่, แต่ก็ไม่มีใครเข้าไปจับดู ข้าพเจ้าทราบเรื่องนี้ก็ต่อเสียงนี้ได้หายไปเสียแล้ว จึงไม่ได้ไปพิสูจ).

ค. หม่อมเจ้าขจรปรีดี ในพระองค์เจ้าบวรวิสุทธิเมื่อผนวชอยู่ เล่าว่า เมื่อยังเป็นเด็ก ได้เข้าไปอยู่กับพระองค์เจ้าหญิง ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ในวังหน้า (ดูเหมือนจะเป็นพระองค์จันทร ฯ จำไม่ได้แน่) ครั้งยังมีเจ้านายในพระราชวังบวรประทับอยู่. คืนวัน ๑ พระองค์เจ้าพระองค์นั้น จะเสด็จไปเยี่ยมพระองค์เจ้าอีกพระองค์ ๑ (จำพระนามไม่ได้) ที่ประทับอยู่อีกตำหนัก ๑ จึงให้คนถือโคมลานนำ แลมีคนตามเสด็จอีกหลายคน, หม่อมเจ้าขจรปรีดีกับหม่อมเจ้ากมล ฯ (มารดา) ก็ไปด้วย. เมื่อไปต้องเดินผ่านพระที่นั่ง

(อะไรจำไม่ได้) ไป, พบผู้หญิงแก่คน ๑ ห่มผ้าขาวนั่งอยู่ข้างทาง, คนถือโคมเอาโคมส่องดู ก็เห็นด้วยกันหมด. พระองค์เจ้าพระองค์นั้น ทรงเรียกออกมาดัง ๆ ว่า "ยายจ้อย ๆ" แล้วก็เดิรเลยไป. หม่อมเจ้าขจร ฯ เข้าใจว่าเป็นคนเพราะเห็นด้วยกันหมด, ต่อมาภายหลังจึงทราบว่ายายจ้อยนั้น ตายไปนานแล้ว. บัดนี้หม่อมเจ้ากมล ฯ ก็ยังอยู่.

ฆ. คราว ๑ สมเด็จกรมพระสวัสดิ์วัฒนวิศิษฏ์ทรงเล่าถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า มีผีมาเล่นกับคน (ไม่ทรงบอกว่าคนนั้นเป็นใคร แล้อยู่ที่ไหน, แต่ภายหลังทราบว่าคนนั้นคือลูกหญิงของพระยาราชานุประพันธ์ "เปีย" อยู่ฝั่งธนบุรี. แรกที่ผีมาเล่น มาทำอย่างไรก่อน ไม่ได้ทรงเล่า). ผีนั้นบอกว่าเป็นคนในสกุลนั้นเองที่ตาย ๆ ไปแล้ว เป็นผู้ใหญ่บ้าง เป็นเด็กบ้าง ตอบคำถามของผู้ถามได้ ด้วยให้นำกระดาษดินสอใส่ลงในหีบแล้ว ให้หญิงคนนั้นนำเข้าไปตั้งไว้บนโต๊ะ ริมฝาผนังข้างประตู ผีนั้น จะเขียนตอบในกระดาษ. ถ้าคนอื่นนำไปตั้ง, ผีไม่ตอบ. คำถามนั้น ถามด้วยปากก็ได้ เขียนด้วยหนังสือถามก็ได้ นึกถามในใจก็ได้ กำลังทรงพิสูจอยู่ในเวลานั้น, ทรงแสดงว่า พระองค์ไม่ทรงเชื่อว่าผีมี ถึงพ่อของหญิงนั้น ก็ไม่เชื่อ, แต่ในเวลานั้นออกจะทรงเชื่อว่าผีมีแล้ว, ทรงเล่าว่าวัน ๑ เสด็จไปทดลอง ทรงนึกในพระหทัยถามว่า "คนที่ยังเป็นอยู่กับคนตายไปแล้ว จะติดต่อกันได้อย่างไร" แล้ให้หญิงนั้นถือหีบใส่กระดาษดินสอเข้าไปวางที่โต๊ะตามเคย, แต่ก่อนที่ให้หญิงนำหีบเข้าไปนั้นได้เสด็จเข้าไปตรวจในห้องนั้นจนทั่ว ไม่มีที่ ๆ ใครจะซ่อนเร้นอยู่ได้ ทรงตรวจดูหน้าต่างทุกบาน ก็ไม่ทรงเห็นมีทางที่คนจะขึ้นลงได้, เมื่อให้หญิงนั้นนำหีบไปตั้งก็ทรงถือหีบไปเองทรงส่งให้หญิงที่ประตู แล้ทรงดูอยู่จนหญิงนั้นวางหีบแล้วกลับออกมา, สักครู่ ๑ หญิงนั้นก็บอกว่าคงเขียนตอบแล้ว จึงเดิรเข้าไปเพื่อจะยกหีบออกมา. สมเด็จกรมพระสวัสดิ ฯ ได้เสด็จตามไปถึงประตู และทรงคอยรับอยู่ ไม่มีเวลาพอที่หญิงนั้นจะเปิดหีบขึ้นเขียนหนังสือได้, ทั้งคำถามก็ถามด้วยพระหทัย. เมื่อหญิงนั้นนำหีบมาถวาย, ทรงรับแล้วนำมาเปิดดูเห็นหนังสือเขียนอยู่บนกระดาษนั้นว่า "ใจ" คราว ๑ ผีบอกว่าในคืนหนึ่งจะมีผู้ร้ายเข้าบ้าน แล้หญิงนั้นจะยิงผู้ร้าย. พ่อของหญิงนั้นถามว่าจะเข้ามาวันไหน เวลาไร ? ผีตอบว่า

บอกได้หรือ จะได้คอยดักทำร้ายเขา, แล้ว่าเขามีเวรกัน. ต่อมาคืนวัน ๑ พ่อของหญิงนั้น ไปธุระไม่อยู่บ้าน ก็มีผู้ร้ายเข้ามาบ้านแล้หญิงนั้นก็ยิงจริง ๆ. แต่เพราะเป็นเวลาดึก กว่าคนในบ้านนั้นจะตื่นแล้มาช่วยกันตรวจค้น ก็ไม่เห็นผู้ร้ายแล้ว เห็นแต่กองเลือด. ยังทรงแสดงพระมติว่า เห็นจะถูกปอด เพราะเลือดออกมากกองโต, แต่ก็ไม่มีใครนึกที่จะถามผี. ต่อเมื่อล่วงวันไปแล้ว จึ่งนึกถึงผีแล้ถาม. ผีบอกว่า พวกของเขาช่วยกันหามเอาไปซ่อนไว้ในบ่อน้ำแห้งในบ้านนั้นก่อน, ต่อเมื่อคนที่ออกมาหาไม่พบแล้ว กลับไปนอนหมด, พวกของเขาจึ่งช่วยกันหามออกไป. ในการตรวจหาผู้ร้ายนั้น ก็เผอิญไม่มีใครไปตรวจค้นที่บ่อนั้น. ตำรวจก็ได้มาแล้สืบหาตัวคนร้าย ก็ไม่รู้ว่าใครจนแล้วจนรอด.

๕. คนระลึกชาติได้:

ก. พระราชมุนี (สุสมาจาร) วัดบวรนิเวศ ฯ เมื่อเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลราชบุรี เล่าว่า ได้เคยพบเด็กมี ๒ พ่อ ๒ แม่; เด็กนั้นเล่าว่า เมื่อชาติก่อนเขาเกิดอยู่ที่บ้าน ๑ (มารดาบิดายังอยู่เมื่อเขาเล่า) พอเป็นหนุ่ม เขาไปในที่เปลี่ยวแห่งหนึ่งอยู่ริมลำน้ำ ถูกผู้ร้ายตีล้มลง. เขาก็นอนคิดว่า ถ้าผู้ร้ายไปแล้วก็จะกลับบ้าน. แต่ผู้ร้ายไม่หยุดเพียงเท่านั้น เอาไม้ท่อนกระแทกลงไปที่หูจนตาพราย, เขารู้สึกว่าตัวออกจากกายนั้น เห็นกายที่นอนอยู่ แล้กนึกว่าถ้าผู้ร้ายไปแล้ว ก็จักกลับเข้าร่างแล้วกลับบ้าน, แต่ผู้ร้ายลากเอาร่างเขาทิ้งลงในน้ำไปเสีย, ส่วนตัวเขาเองอยู่บนฝั่ง (จะกี่วันกี่คืนไม่ได้ถาม). ต่อมามีเรือทอดแหลำ ๑ มีคน ๒ คน (ผัวเมีย) ทอดแหเรื่อย ๆ มา จนเรือใกล้ฝั่งที่เขาอยู่, เขาจึ่งกระโดดลงไปนั่งอยู่กลางเรือ. ส่วนคนทอดแห (ไม่เห็นเขา) ทอดแหไปจนถึงเวลาก็กลับบ้าน, เมื่อถึงบ้าน เขา ๒ คนนั้นช่วยกันเข็นเรือขึ้นฝั่ง, พอเรือเลื่อนขึ้นปรูด, เขาตกใจจนลืมตัว มารู้ตัว ก็เมื่อเกิดเป็นลูกของ ๒ คนผัวเมียนั้นแล้ว, เมื่อพูดได้รู้ความแล้ว เขาบอกพ่อแม่ใหม่นั้น แล้รบเร้าให้พาไปหาพ่อเก่าแม่เก่า, เมื่อพ่อแม่ใหม่พาไปหาพ่อแม่เก่า, เขาจำสิ่งของต่าง ๆ ได้ และเล่าเรื่องของเขาให้พ่อแม่เก่าฟัง. พ่อแม่เก่าก็เชื่อและรักอย่างลูก จึ่งมี ๒ พ่อ ๒ แม่ ๒ บ้าน จะอยู่บ้านไหนก็ได้

ข. พระครูประสิทธิพุทธมนต์ (ธมฺมคุตฺโต) วัดบวรนิเวศ ฯ ไปรักษาการอยู่ที่วัดพระแท่นศิลาอาสน์เมืองอุตตรดิตถ์ เล่าว่าได้พบเด็กคน ๑ บ้านอยู่ใกล้วัดพระแท่นระลึกชาติก่อนได้ แม่ของเด็กเล่าว่าเมื่อก่อนแต่เด็กนี้เกิด คืนวัน ๑ เขาฝันว่าได้เดิรไปที่วัดพระแท่นพบพระอาจารย์หริ่ม (เจ้าอาวาสวัดพระแท่น ตายไปแล้ว แล้เผาศพแล้ว). พระอาจารย์หริ่มเดิรเข้ามาหา บอกว่าจะไปอยู่บ้านด้วย, เขาก็ตอบว่า ท่านเป็นพระจะไปอยู่บ้านอย่างไร แล้วเขาก็รีบเดิรกลับบ้าน. พระอาจารย์หริ่มก็เดิรตามมา. เขาก็รีบเดิรจนถึงบ้าน แล้ขึ้นบันไดถึงชานเรือน ก็เห็นพระอาจารย์หริ่มขึ้นบันไดตาม, เขาจึงผลักบันไดแล้ตกใจตื่น, ต่อมาก็มีครรภ์แล้คลอดบุตรคนนี้, เมื่อเด็กคนนี้โตขึ้นจนพูดได้ มักพูดถึงอาจารย์หริ่มเสมอ ๆ. พ่อแม่ก็คอยห้ามปราม เพราะเกรงว่าผีอาจารย์หริ่มจะมาเข้า. เมื่อเด็กพบพระมหาแปรง วัดพระแท่น ฯ ก็เรียกพระมหาแปรง ว่าน้องชาย, (เมื่อพระอาจารย์หริ่มยังไม่ตาย เรียกพระมหาแปรงว่าน้องชายเสมอ) จึงพากันถามขึ้นว่าเด็กนั้นเป็นใคร,เด็กนั้นก็บอกว่า "หริ่มอย่างไงล่ะ," แล้ต่อมาก็ให้ผู้ใหญ่พาไปที่วัด, เขาชี้บอกว่าที่ตรงนี้เป็นที่เผาศพ ที่ตรงนี้เป็นที่เล่นมหรสพถูกทุกอย่าง.

ค. อุบาสกหงวน วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา เล่าว่า เมื่ออยู่ที่จังหวัดปทุมธานีมีน้าคน ๑ ชื่อ ทอง พอโตเป็นหนุ่มก็ถูกตีตาย. ต่อมามีเด็กคนหนึ่งเกิดขึ้นที่บ้านใกล้ ๆ กัน, พอเด็กคนนั้นโตขึ้นพูดได้รู้ความก็บอกว่า เมื่อชาติก่อนเขาชื่อทองอยู่ที่บ้านโน้น (ที่บ้านอุบาสกหงวนอยู่) แล้รบเร้าให้พ่อแม่พาไป, เมื่อเขาไปถึงก็บอกว่า เมื่อชาติก่อนเขาชื่อทอง เป็นน้องของมารดาอุบาสกหงวน, เขาถูกตีตาย ก่อนตายเขามีไก่อยู่หนึ่งตัวมีผ้านุ่งสองผืนเอาไว้ในหีบ, เขาจะมาเอาของเขา. แม่แล้ป้าอุบาสกหงวนก็รับว่ามีจริงแต่ไก่ตายเสียแล้วเหลือแต่ผ้า.

เรื่องเช่นนี้ ดูจะค้านกับทางแพทยศาสตร์แลวิทยาศาตร์ แต่อย่างไรแน่น่าพิจารณา

๖. เรื่องกายอีกส่วนหนึ่งที่มีผู้พบ:

ก. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชาทรงเล่าว่า เมื่อทรงแต่งหนังสือที่ทรงตั้งชื่อว่า "เพชรในหิน" คราวหนึ่งทรงเขียนไปไม่ได้ต้องติดอยู่ ก็ทรงหยุดคิดข้อความที่จะทรงเขียน ครั้นทรงคิดได้ ทรงเขียนก็เขียนไม่ไปอีก เป็นเช่นนี้ราวสามหน ก็ทรงหยุดนิ่งดู ทรงรู้สึกว่า มีส่วนหนึ่งออกจากพระกายห่างออกไปทีละน้อย ๆ แล้วกลับเข้ามารวมกันอีกเช่นเดิม ทรงสะอื้นเหมือนร้องไห้, เมื่อทรงนึกถึงขึ้นมาก็ยังทรงสะอื้นอีก เป็นเช่นนี้อยู่ราวสามวันแต่นั้นก็ทรงเชื่อแน่ว่าเราไม่ได้ตาย, ส่วนที่ตายนั้นเป็นรูปกาย เป็นของตายอยู่ตามธรรมดา

ข. นายฉิ่ง แรงเพชร (เดี๋ยวนี้ยังอยู่) เล่าว่าเมื่อเขาบวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ฯ แล้วอยู่ที่กุฏิคณะสูง, คืนวันหนึ่ง ไปฟังเขาพูดกันเรื่องอานาปานสติ กลับมาถึงกุฏิแล้ว ก็ปิดประตูลงกลอนขึ้นบนเตียงนอนตามเคยกำหนดดูลมหายใจไป, ลมหายใจก็อ่อนละเอียดเข้า ๆ จนถึงรู้สึกว่าไม่หายใจ จึงนึกว่าตาย แต่ก็ไม่ตกใจแล้วนึกว่าคนตายนี้เป็นอย่างนี้เอง, ครั้นแล้วรู้สึกว่าตัวเองลุกจากเตียงไปที่ประตู ไปมองดูที่ช่องกุญแจก็รู้สึกว่าตัวออกไปอยู่นอกประตู และเดินไปเดินมาที่เฉลียงหน้ากุฏินั้น. เฉลียงกุฏิคณะสูงในคราวนั้น (เดินได้ตลอดถึงกัน) เห็นเด็กนอนอยู่ที่เฉลียงนั้น นอนเท่าไรก็เห็นหมด แล้วเห็นสิ่งอื่น ๆ อีก, แสงสว่างในเวลานั้นเป็นสีขาว ๆ เหมือนเวลาเช้าที่พระอาทิตย์ยังไม่ขึ้น, ในเวลาที่เดินอยู่นั้นนึกขึ้นว่า เวลานี้เป็นเวลานอนไม่ใช่เวลาเดิน จึงเดินไปที่ประตูจะเข้าก็เข้าไม่ได้ จึงไปมองที่ช่องกุญแจ ก็รู้สึกว่าตัวเข้าไปแล้ว เดินไปที่เตียงนอนใกล้เข้าไปยังไม่ทันถึง ก็กลับเข้ารวมกันกับกายเดิม พอรู้สึกตัวจึงลุกขึ้นจากเตียงเดินไปที่ประตู ถอดกลอนออกไปเดินตรวจดูที่เฉลียงนั้น ก็เห็นเหมือนกันทุกอย่าง, เด็กนอนก็คนนอนในท่าไหนก็เห็นเหมือนกันหมด.

ค. พระศาสนโศภน (ภาณโก) วัดราชบพิธเล่าว่าคราวหนึ่งเป็นฝีขึ้นที่กลางกระหม่อม, ปวดศีรษะมากจนนึกว่าจะแตกต้องเอาผ้ารัดไว้ มีผู้ไปตามหมอมาผ่าจึงค่อยทุเลาปวด, เมื่อหมอผ่าแล้วเอายาใส่, ในเวลาที่หมอใส่ยานั้น แสบปลาบเข้าถึงหัวใจจน

ลืมตัว. รู้สึกว่าตัวยืนอยู่ที่หน้าต่างกุฏิ, มองลงไปเห็นเด็กเล่นอยู่ที่พื้นข้างล่างไม่รู้สึกเกี่ยวข้องกับกายที่เจ็บนั้น, เขาทำอย่างไรกันบ้างก็ไม่ทราย มารู้สึกตัวอีกตอนหนึ่งก็เป็นตัวคนเจ็บตามเดิม

ฆ. พระธรรมปาโมกข์ (สุวโจ) วัดบวรนิเวศ ฯ เขียนเล่าไว้ในเรื่องกายสามเก็บความโดยย่อว่า เมื่อพระธรรมปาโมกข์ (เป็นพระราชาคณะใหม่) ไปพักอยู่ที่วัดมหาธาตุ. จังหวัดเพชรบุรี ได้เห็นเด็กหลายคนศิษย์ของอาจารย์สมุน, อาจารย์สอนทางกัมมัฏฐานบางคนถึงดูเหตุการณ์แล้ดูไปในที่ต่าง ๆ ได้. พระธรรมปาโมกข์ได้เรียกเด็กคนหนึ่งมาถามว่า พระธรรมปาโมกข์จะกลับกรุงเทพ ฯ ในบ่ายวันนั้น จะไปได้หรือไม่ ฯ เด็กนั้นนั่งหลับตาดูแล้วตอบว่า ถ้าได้ขึ้นรถไฟแล้วก็ไม่มีข้อขัดข้อง ถึงกรุงเทพ ฯ โดยสะดวกแล้จะได้พบกับบุคคลที่มีรูปร่างอย่างนั้น ๆ, แต่จะไม่ได้กลับ. ถาม: เพราะเหตุไร? ตอบ: เพราะไม่ได้ขึ้นรถ. เด็กบอกได้เพียงเท่านี้. เมื่อดูเสร็จแล้วมีผู้มาหาเพื่อส่ง นั่งพูดกันอยู่มีผู้คอยดูนาฬิกา ถึงเวลาก็ขึ้นรถไปถึงสถานี พอเข้าไปถึงหน้าห้องขายตั๋ว, รถไฟก็ออก, ต้องกลับวัดมหาธาตุอีก. พระธรรมปาโมกข์ประสงค์จะสอบสวนต่อไปอีก จึงถามเด็กนั้นว่าเคยไปกรุงเทพ ฯ หรือไม่? เด็กนั้นตอบว่า ไม่เคยไป, จึงบอกให้เด็กนั้นดูวัตถุต่าง ๆ ในวัดบวรนิเวศ ฯ เช่นโบสถ์ กุฏิ ของพระธรรมปาโมกข์เอง แล้บุคคล เป็นต้น ว่าเป็นอย่างไร. เด็กนั้นนั่งหลับตาดูแล้ว ตอบได้ถูกต้อง. พระธรรมปาโมกข์ถามว่า นั่งอยู่ที่นี่มองเห็น หรือตัวไป? ตอบ: ตัวไป. ถาม: ไปอย่างไร? ตอบ: ตั้งใจอธิษฐานว่าจะไปที่วัดบวรนิเวศ ฯ ก็ไปถึง.

ง. คราวหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ์ได้เสด็จมาแล้ทรงเล่าว่า เมื่อประชวรหนักคราวหนึ่ง (ไม่ใช่คราวสิ้นพระชนม์) ต้องมีคนคอยพยาบาร, วันหนึ่งเมื่อผทมอยู่ได้ทรงเห็นพระยาไกรโกษากำลังออกจากบ้าน ทรงรู้สึกแน่ว่าเขาจะมาเยี่ยม จึงทรงบอกแก่ผู้พยาบาร เพื่อให้เขาจัดการรับรอง, แต่ผู้พยาบารเฉยเสีย, ต่อมาอีก ทรงเห็นพระยาไกรโกษาเดิรมาตามทางก็ทรงบอกอีก ผู้พยาบารก็เฉย

เสียอีก, ต่อมาอีก ทรงบอกว่า พระยาไกรโกษามาถึงประตูบ้านแล้ว, เขาก็เฉยเสียอีก, ประเดี๋ยวพระยาไกรโกษาขึ้นบันไดเดิรเข้ามาจริง ๆ ทรงเล่าว่าเห็นจริง ๆ แต่ไม่ทรงทราบว่าเห็นได้อย่างไร.

๗. เรื่องญาณ ๓ ของพระพุทธเจ้าตามพระพุทธประวัติ.

ตามพุทธพระประวัติแสดงว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ทรงบัลลุญาณ ๓ คือ ๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณรู้ระลึกได้ถึงที่อยู่อาศัยในกาลก่อน ตั้งแต่ชาติ ๑-๒-๓-๔-๕ เป็นต้นว่า ในชาตินั้น ๆ ได้มีชื่อ โคตร ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุข เสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีอายุเท่านั้น ๆ, จุติจากชาตินั้น ๆ แล้วได้เกิดในชาติโน้น ๆ เป็นอย่างนั้น ๆ จนถึงชาตินี้. ๒. จุตูปปาตญาณ รู้จุติ คือเคลื่อนจากภพ ๑ แล์อุปบัทความเข้าถึงคือเกิดอีกภพ ๑ ของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีความเป็นไปต่าง ๆ กันว่า เป็นไปเพราะกรรมที่ตนทำไว้ ๓. อาสวักขยญาณ รู้สิ้นอาสวะ, แล์พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ท่านผู้ได้อภิญญาก็ย่อมรู้เห็นเช่นนั้น.

วิธีทำกัมมัฏฐานตามที่ได้ทราบมา

๑. นึกกำหนดวัตถุภายนอก:

นึกถึงพระพุทธรูปที่ได้เห็นมา, กำหนดนึกให้เห็นรูปร่างขึ้นจนปรากฏเห็นชัด หรือนั่งอยู่จำเพาะหน้าพระพุทธรูปที่มีอยู่ให้พอเหมาะพอเห็นได้ชัด แต่อย่าให้ใกล้จนเห็นแผลหรือที่ชำรุด, ดูพระพุทธรูปให้เห็นชัดแล้วหลับตานึกดู ใจมุ่งเพ่งอยู่ที่พระพุทธรูป, ถ้าพระพุทธรูปที่เพ่งเลือนไป ก็ลืมตาดูใหม่ ใจก็นึกบริกรรมว่า พระพุทธรูป ๆ ๆ เรื่อยไป หรือจะผูกเป็นศัพท์ภาษาบาลีว่า พุทฺธรูป ๆ ๆ ก็ได้.

เอาดินมาปั้นให้เป็นแผ่นกลมอย่างงบน้ำอ้อย โตประมาณ ๑ คืบโดยรอบ ตั้งไว้ข้างหน้าให้พอเหมาะ (อย่างตั้งพระพุทธรูป) เพ่งดูให้เห็นจนจำได้แล้วหลับตาเพ่งดู แล้บริกรรมในใจว่า ดิน ๆ ๆ หรือใช้ภาษาบาลีว่า ปฐวี ๆ ๆ ก็ได้.

เอาภาชนะปากกว้าง ประมาณ ๑ คืบโดยรอบตักน้ำใส่ให้เต็ม เอาวางไว้ตรงหน้าเพ่งดูดังกล่าวแล้วแล้บริกรรมในใจว่า น้ำ ๆ ๆ หรือจะใช้ภาษาบาลีว่าอาโป ๆ ๆ ก็ได้, เพ่งดูให้เห็นชัดแล้บริกรรมในใจเรื่อย ๆ ไป.

เพ่งดูซากศพคนตายหรือรูปที่เขาทำไว้ หรือนึกปั้นขึ้นด้วยใจตามที่เคยเห็นมาก็ได้ หรือเพ่งดูจำเพาะแต่หัวกะโหลกก็ได้, เพ่งดูจนเห็นปรากฏชัดจนหลับตาก็เห็น ลืมตาก็เห็น จนปรารถนาจะเห็นเมื่อไร ก็เห็นได้เมื่อนั้น แล้อาจนึกขยายให้ใหญ่แล้ลดให้เล็กก็ได้.

๒. นึกกำหนดวัตถุภายใน:

กำหนดลมหายใจตัวเอง คือกำหนดให้รู้ว่าหายใจออกก็รู้ว่าออก, หายใจเข้าก็รู้ว่าเข้า, หายใจออกยาวก็รู้ว่ายาว, หายใจออกสั้นก็รู้ว่าสั้น, หายใจเข้ายาวก็รู้ว่ายาว,

หายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าสั้น. แต่ถ้ากำหนดเช่นนั้น ใจไม่อยู่ที่ลมหายใจ ยังฟุ้งสร้าน ยังลืมกำหนด, ท่านสอนให้นับลมหายใจก่อน คือ หายใจออกให้นับว่า ๑ หายใจเข้าก็ให้นับว่า ๑, หายใจออกให้นับว่า ๒ หายใจเข้าให้นับว่า ๒, หายใจออกให้นับว่า ๓ หายใจเข้าให้นับว่า ๓, หายใจออกให้นับว่า ๔ หายใจเข้าให้นับว่า ๔, หายใจออกให้นับว่า ๕ หายใจเข้าให้นับว่า ๕, ครั้นถึงแล้วให้ตั้งต้นนับ ๑-๑,๒-๒ ฯลฯ ไปใหม่จนถึง ๖-๖ แล้ว, ตั้งต้นนับ ๑-๑,๒-๒ ฯลฯ ไปอีกจนถึง ๗-๗ แล้ว; ตั้งต้น ๑-๑,๒-๒ ฯลฯ ไปอีกจนถึง ๘-๘ แล้ว; ตั้งต้นนับ ๑-๑,๒-๒ ฯลฯ ไปจนถึง ๙-๙ แล้ว; ตั้งต้นนับ ๑-๑,๒๒ ฯลฯ ไปอีกจนถึง ๑๐-๑๐ แล้ว ตั้งต้นนับ ๑-๑ ฯลฯ จนถึง ๕, ถึง ๖, ถึง ๗, ถึง ๘, ถึง ๙, ถึง ๑๐ ดังกล่าวมาแล้ว, กำหนดนับไปจนไม่ลืมหลงไม่ผิดพลาด, ครั้นแล้วจึงเลิกนับ มากำหนดลมหายใจออกเข้ายาวสั้นดังที่แสดงมาแล้วข้างต้น, เมื่อกำหนดจนไม่ลืมเลือน จนลมหายใจละเอียดเข้า (แต่อย่าเร่งเพราะจะหอบ,) ครั้นแล้วท่านให้เลิกกำหนดเช่นนั้น ให้มากำหนดที่ ๆ ลมหายใจกระทบ, ท่านว่าถ้าคนจมูกยาวลมจะกระทบข้างช่องจมูก, ถ้าคนจมูกสั้นลมจะกระทบริมฝีปาก, กำหนดอยู่ที่ลมหายใจกระทบนั้น ด้วยสติสัมปชัญญะ จนลมหายใจอ่อนละเอียดเข้า ๆ จนถึงไม่รู้สึกว่าหายใจ, แต่ไม่รู้สึกอึดอัด ไม่เหมือนกลั้นใจ, ท่านบอกไว้ว่าถึงรู้สึกว่าไม่หายใจก็อย่าตกใจกลัวตาย ไม่ตายดอกคงกำหนดอยู่เช่นนั้นต่อไป, ลมหายใจก็จะกลับมีขึ้นเอง. หรือจะทำอย่างอื่นตามที่ท่านแสดงไว้ก็ได้.

อุบาสิกาศิษย์พระครูสมณธรรมสมาทาน แสดงวิธีทำกัมมัฏฐาน (อย่าง ๑) ว่ากำหนดใจเพ่งอยู่ที่สูญ คือ สะดือ แล้วบริกรรมในใจว่า สัมมา อรหํ ๆ เรื่อยไป, จนเห็นดวงกลมใสอย่างเล็กขนาดดวงตาดำ อย่างใหญ่ขนาดดวงจันทร์ นี้เรียกว่าปฐมมรรค, เพ่งดูดวงนั้นต่อไป จะเห็นกายทิพย์ในดวงนั้น, เพ่งดูต่อไป จะเห็นกายรูปพรหมในกายทิพย์, เพ่งดูต่อไปจะเห็นกายอรูปพรหมในกายรูปพรหม, เพ่งดูต่อไปจะเห็นธรรมกายในกายอรูปพรหม, มีผู้บอกว่าเห็นเช่นนี้แหละ ท่านอาจารย์ว่าเห็นกายในกาย.

มีเด็กหญิงคนหนึ่งอายุพอเข้า ๑๓ ปี ได้ปฏิบัติอย่างนี้ นั่งนิ่งอยู่ได้ตั้ง ๓ ชั่วโมง แล้บอกว่าใจสบายดี นึกดูอะไรก็เห็นได้ จนถึงนึกดูข้อสอบไล่ที่เขาจะต้องสอบก็เห็น เคยนึกช่วยมารดาให้หายเจ็บ.

การยกบทพระพุทธคุณขึ้นบริกรรมนี้ เมื่อว่าตามมติอาจารย์ต่าง ๆ แล้ว ก็รวมความได้ว่า ยกพระพุทธคุณบทใดบทหนึ่งขึ้นบริกรรมก็ได้. บางอาจารย์ให้บริกรรมบทว่า "พุทฺโธ" ประกอบกันไปกับลมหายใจ คือหายใจออกให้นึกว่า "พุทฺ" หายใจเข้าให้นึกว่า "โธ," หรือหายใจเข้าให้นึกว่า "พุทฺ" หายใจออกให้นึกว่า "โธ," กำหนดนึกไปจนลมหายใจละเอียดเข้า ๆ, แต่ทำเช่นนี้ในชั้นแรก ๆ ก็ดีอยู่ เพราะกันใจไม่ให้ไปนึกอารมณ์อื่น, แต่ในตอนหลังดูจะขัดกับความสงบแน่วแน่, เพราะอารมณ์ที่กำหนดเป็นสองจุดอยู่, บางอาจารย์จึงแนะว่าเมื่อจิตต์สงบนิมิตต์ปรากฏ ให้ละบริกรรม.

นางน้อยบ้านอยู่นครปฐมเล่าว่า ตนเองอ่านหนังสือไม่ออก มีสามีต้องทำนาเลี้ยงชีพ ได้เรียนกัมมัฏฐานกับพระธุดงค์, ท่านสอนให้เพ่งพิจารณาอสุภ คือ ร่างกายของคนตาย (แต่อย่างไหนไม่ได้ถาม), ก็พยายามทำเสมอจนรูปนิมิตต์ปรากฏเห็นชัด ปรารถนาจะเห็นเมื่อไรก็ได้ มีความกล้าหาญ ไม่กลัวผี. นี้ทางสมถะ.

๓. ดำเนิรทางปัญญาบ้างก็ได้:

กล่าวตามนัยแห่งสติปัฏฐานแล้โดยนัยแห่งจิตตานุปัสนา แล้ธัมมานุปัสนา คือกำหนดดูรู้ที่ตัวเอง ให้รู้อยู่กับรู้ หรือรู้อยู่ที่รู้.

ตามธรรมดาคนเราย่อมมีความรู้อยู่ด้วยกันทั้งนั้น (ตรวจดูเถอะ) ความรู้สามัญย่อมออกไปรู้เรื่องภายนอก (ที่เรียกว่าอารมณ์) อยู่เป็นพื้นอย่าง ๑, รู้อยู่ภายในคือรู้อยู่ที่รู้อันเป็นต้นเดิมอย่าง ๑.

กำหนดดูในขั้นนี้ว่าเป็นอย่างไร: ถ้ารู้นั้นออกไปรู้ภายนอก ก็ไปติดอารมณ์คือสิ่งที่รู้ ลืมตัวรู้ที่ออกไป, ถ้าอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความยินดี ก็ยินดีลืมตัวรู้, ถ้าอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย ก็ยินร้าย ลืมตัวรู้, ถ้าอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง ก็หลงเลอะเลือน ลืมตัวรู้, เมื่อพิจารณาดูให้ดี จะเห็นได้, เมื่อเห็นว่าไปติดอยู่กับอารมณ์อะไร แล้เกิดความยินดี (ราคะ) หรือยินร้าย (โทสะ) หรือหลง (โมหะ) อย่างไร,

ก็พิจารณาต่อไปว่า ที่เป็นเช่นนั้นเพราะอะไร, ก็จะเห็นได้ว่า เพราะรู้ออกไปจากรู้เดิม จึงไปติดอยู่, เมื่อรู้เช่นนั้นแล้ว กำหนดดูความยินดี ยินร้าย แล้หลง (เพราะออกไปติดอยู่กับอารมณ์) ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา (ระวังอย่าให้ไปถึงตัณหา) แล้เตือนตนเองว่า ความติดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ทำความพัวพันระส่ำระสายให้เกิดขึ้นแก่จิตต์, เมื่อจิตต์พัวพันระส่ำระสาย ก็ไม่เป็นสุขอย่างแท้จริง, แล้วปล่อยอารมณ์นั้น ๆ เสีย, กำหนดดูความยินดียินร้ายแล้หลงที่จิตต์ หรือดูจิตต์ที่ประกอบกับความยินดียินร้ายแล้หลง. อารมณ์นั้น ๆ ก็จักไม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับรู้, ความยินดียินร้ายแล้หลงเพราะไปติดอารมณ์นั้น ๆ ก็จักสงบไป, คงอยู่แต่รู้, เมื่อรู้เช่นนี้ ก็ดูรู้นั้นสืบไปด้วยสติสัมปชัญญะ. ต่อแต่นี้จักเป็นอย่างไร ก็รู้ได้ด้วยตนเอง, นี้ทางปัญญา.

ท่านว่าเมื่อทำได้เช่นนี้ ปัญหาเรื่องตายเกิดหรือตายสูญจะเปลื้องไปเอง แล้อาจรู้ว่าบุญบาปมีจริงหรือไม่, สุคติ ทุคคติมีจริงหรือไม่.

มีผู้แสดงว่า การทำจิตต์ให้สงบด้วยสมถะ จนแน่วแน่จนคุ้น, อาจใช้ให้เป็นประโยชน์ในการรักษาโรคได้ตามสมควร ตามสมาถย์ คือ ทำจิตต์ให้สงบดีแล้วน้อมหรือส่งจิตต์ไปที่โรคอันเกิดแก่คนนั้น ๆ แล้อธิฏฐานให้โรคนั้นหาย ถ้าโรคนั้นเป็นชะนิดที่จะหายได้ ก็อาจหายได้ง่าย, แต่ถ้าเป็นชะนิดที่ไม่หายก็อาจทำให้บันเทาทุกขเวทนา (น่าจะให้คนเจ็บตั้งใจด้วย).

ผู้ไม่ได้ทำหรือทำไม่สำเร็จ ไม่ควรยิ้มเยาะดูหมิ่นการทำเช่นนั้น, เพราะผู้ไม่เคยทำอะไร หรือทำอะไรไม่สำเร็จแล้ว ลงสันนิฏฐานว่า การนั้นไม่จริง มีไม่ได้เป็นไม่ได้ ไม่สมควรแท้, แต่ควรพิจารณาให้รอบคอบ ไม่ควรเชื่องมงายด้วยโมหาคติ ดังที่เป็นกันอยู่.

เพราะเหตุ คือ ไม่เชื่อเสียเลยด้วยไม่พิจารณา สอบสวนดูให้รอบคอบ ๑, เชื่อไปหมดด้วยโมหาคติ ๑, จึงมีปัญหาในระหว่าง ๒ จำพวกนี้. ส่วนอีกพวก ๑ พิจารณาสอบสวนโดยรอบคอบ จนพิสูจด้วยตนเองย่อมพ้นจากพวกมีทิฏฐิทั้ง ๒ ข้างต้น.

วิธีเป็นอุปการแก่การทำกัมมัฏฐาน

๑. ก่อนแต่ทำกัมมัฏฐาน, ควรหาดอกไม้ธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยก่อน, ถ้าหาไม่ได้ก็เพียงตั้งใจนมัสการพระพุทธเจ้า ตั้งใจมุ่งถึงพระพุทธเจ้าให้แน่ แล้วว่า นโม ฯ ๓ จบ แล้วตั้งใจถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ คือ ตั้งใจว่า พุทฺธํ ฯล ฯ ธมฺมํ ฯล ฯ สงฺฆํ ฯล ฯ สรณํ คจฺฉามิ ให้ครบ ๓ วาระ, ควรสมาทานศีลด้วย, จะทำวัตต์ไหว้พระด้วยก็ได้.

๒. เวลาที่ควรทำ, ควรหาเวลาที่ว่างการงาน จะเช้า สาย บ่าย ค่ำ ดึก อะไรก็ได้, แต่ถ้าได้เวลาที่สงบสงัดจากเสียงต่าง ๆ ได้เป็นดี ยิ่งแรก ๆ ทำ ยิ่งต้องการสงัดมาก.

๓. สถานที่ทำ, ควรหาที่สงัดจากเสียงต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้, ถ้าไม่ได้, ก็ต้องหาเวลาที่สงัดแทน.

๔. ถ้ามีการงารมาก ยากที่จะหาเวลาว่าง ก็จงเตือนใจว่า กายนี้อยู่ในโลกนี้เพียงชั่วคราวเท่านั้นแล้อยู่อย่างฝืนตื่น ๆ. ควรหาเวลาหยุดฝืนเสียบ้างในเวลาที่ยังไม่ตาย.

๕. ไม่ควรทำเมื่อกินอาหารอิ่มใหม่ ๆ เพราะอาจทำให้อึดอัด ไม่สดวก.

๖. เมื่อทำ, อย่าตั้งใจให้แรงเกินไป จนเป็นตัณหา, ท่านให้ใช้อิทธิบาท คือ ฉันทะ พอใจ, วิริยะ พยายาม, จิตตะ ตั้งใจ, วิมังสา พิจารณา, ประกอบกันไปเป็นอุปการ ค่อยทำไป ๆ โดยลำดับ. ถ้าใช้ตัณหา คือ เร่งจะให้ได้เร็ว จักไม่สำเร็จ, ถ้ากำหนดลมหายใจอาจหอบก็ได้.

๗. อิริยาบถ นั่ง นอน ยืน เดิร, ในการปฏิบัติบางอย่าง เช่น เพ่งดูของที่นำมาตั้ง ต้องนั่ง จะนั่งท่าไรก็ได้ ให้สบาย อย่าต้องฝืนกาย, ท่านว่านั่งขัดสมาธิ เอาเท้าขวาทับเท้าซ้าย เอามือซ้ายวางบนตัก เอามือขวาวางทับ (บางคนว่าเอาปลายนิ้วชี้พอชน

กับนิ้วใหญ่ บางคนว่าให้นิ้วใหญ่พอชนกัน) เป็นสะดวกดีกว่าท่าอื่น แต่ก็แล้วแต่ใครจะสะดวกอย่างไร, เมื่อหัดเพ่งจนเห็นด้วยใจแล้ว จะนั่ง นอน ยืน เดิร อย่างไรก็ได้, แต่ถ้ายืนหรือเดิร, ความสำนึกในการพะยุงตัวให้ยืน ให้เดิรย่อมเข้าไปแซกอยู่ด้วย, แล้ถ้าเดิร ความกระเทือนของกายส่วนรวมย่อมเข้าแซก ไม่ค่อยสงบได้อย่างละเอียด สู้นั่งหรือนอนไม่ได้, ถ้านอนก็ต้องระวังหลับ, เพราะถ้าเมื่อความสงบเริ่มเกิดขึ้น ความสบายก็เกิดขึ้น, ถ้าปล่อยใจไปรับความสบาย ก็หลับ แล้หลับอย่างสบาย, ถึงนั่งทำ ถ้าเผลอก็โงก.

๘. แรก ๆ ทำ ย่อมรู้สึกอึดอัดขัดข้องไม่สะดวกต่าง ๆ, เมื่อรู้สึกเช่นนั้นก็ควรเตือนตัวเองว่า ตามธรรมดาคนเราย่อมอึดอัดในเวลาคิด ติดขัดในเวลาทำ แล้พยายามทำไปอย่าเร่งร้อน พอคุ้นเคยเข้าแล้วก็ย่อมสะดวกเข้าโดยลำดับ.

พึงเห็นตัวอย่าง เช่น คนเรียนหนังสือแล้เรียนอื่น ๆ หรือหัดทำอะไร ๆ, เมื่อแรก ๆ หรือในชั้นต้น ก็อึดอัดขัดข้องต่าง ๆ ถ้าทอดธุระเสีย ไม่อดทนฝ่าฝืนอึดอัดขัดข้องให้ผ่านพ้นไป ก็เป็นทาสของความเกียจคร้าน แล้เป็นทาสของความไม่รู้อยู่นั่นเอง ชื่อว่ายอมอยู่ในอำนาจของมารอย่าง ๑, คนที่ทำอะไรไม่สำเร็จก็เพราะยอมเป็นทาส ของความเกียจคร้านอึดอัด ขัดข้องนั่นเอง; แต่ถ้าใช้ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นอุปการ ปฏิบัติฝ่าฝืนความอึดอัดขัดข้องไปได้ในทางใด ก็พ้นจากความเป็นทาสในทางนั้น แล้จักได้ประสพความรู้ในทางหนึ่ง ๆ ตามชั้น ดีกว่าผู้ไม่ปฏิบัติเสียเลย.

๙. ในการทำกัมมัฏฐาน ท่านผู้เคยทำมาแล้วย่อมรู้สึกว่า ถ้าจิตต์ยังไม่สงบดี ก็ยังไม่เห็นผลอะไร, แต่ถ้าจิตต์สงบ อาจมีนิมิตต์ปรากฏ เป็นรูปให้เห็นบ้าง เป็นเสียงให้ได้ยินบ้าง ต่าง ๆ กัน, ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็จงเตือนตัวเองว่า นั่นเป็นแต่นิมิตต์ที่เกิดขึ้นเพราะการปฏิบัติเท่านั้นไม่จริงจัง อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่าชอบ อย่าหลง (แต่อย่าตั้งใจไปเสียก่อนว่า จะได้เห็นอย่างนั้น จะได้ยินอย่างนั้น, ถ้าตั้งใจไปเสียก่อน อาจคิดปั้นขึ้นด้วยตัวเอง แต่ไม่รู้ตัว). ครั้นแล้วนิมิตต์นั้น จะหายไปเอง แล้อาจเกิดขึ้นใหม่ แล้เปลี่ยนเป็นต่าง ๆ ก็ได้

พึงทราบว่า ทางพระพุทธศาสนา ท่านสอนให้ปฏิบัติทางสมถะก็จริง แต่ก็ไม่ได้มุ่งให้ยึดถืออยู่เพียง สมถะ, ให้ใช้สมถะเป็นบาทแห่งวิปัสสนาต่อไป, เพราะจะรู้แจ่มแจ้งตามเป็นจริงเป็นวิชชา กำจัดอวิชชาเสียได้ก็ด้วยดำเนินทางวิปัสสนาอันมีสมถะเป็นบาท. แต่ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านแสดงสัมมาทิฏฐิ อันเป็นปัญญาเป็นข้อต้น สัมมาสมาธิอันเป็นสมถะเป็นข้อท้าย จึงสันนิฏฐานว่า สัมมาทิฏฐิมีหน้าที่พิจารณาจนเห็นจริง สัมมาสมาธิมีหน้าที่ประคองสัมมาทิฏฐิให้ดำเนินต่อไป.

วิธีเจริญวิปั่สสนา

---

๑ สุภมัตถุ ขอความงามความดีจงมีแก่สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรจะเจริญวิปั่สสนาภาวนานี้ เมื่อท่านจะเจริญพึงรู้จัก อรรถ ความ ของวิปั่สสนาภาวนาดังนี้ว่า ข้อซึ่งสาธุชนมาทำวิปั่สสนาปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในอารมณ์ ให้เกิดมีขึ้นในจิตด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้นชื่อวิปั่สสนาภาวนา ก็วิปั่สสนาภาวนานี้ เมื่อสาธุชนจะเจริญพึงศึกษาให้รู้จักธรรม ๓ อย่าง

คือธรรมเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปั่สสนานั้น ๑

คือธรรมเป็นรากเง่าเป็นเหตุเกิด ขึ้นตั้งอยู่ของวิปั่สสนานั้น ๑

คือตัววิปั่สสนานั้นด้วย ๑

อะไรเล่าเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปั่สสนานั้น สังขารธรรมที่ปัจจัยประชุมตกแต่งสร้างขึ้นเป็นอุปาทิน ที่นามธรรมถือเอาอาศัยอยู่ และเป็นอนุปาทินที่นามธรรมไม่ถือเอาอาศัยอยู่หรือเป็นนามและรูปที่พุทธาทิบัณฑิตแจกออกโดยประการต่าง ๆ มีขันธ์ ๕ และอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ และอินทรีย์ ๒๒ เป็นต้นทั้งสิ้นเหล่านี้ เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปั่สสนานั้นผู้ที่จะเจริญวิปั่สสนานั้น ต้องเรียนธรรมที่เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปั่สสนานั้นและไต่ถามให้รู้ความจำท่องบ่นไว้ ให้ชำนาญด้วยดี จึงควรจะเจริญวิปั่สสนานั้นได้

(อะไรเล่าเป็นรากเง่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปั่สสนานั้น คือสีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของศีล จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของจิตต์ คืออุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิวิสุทธิ์ทั้ง ๒ นี้ เป็นรากเง่าเป็นเหตุเกิดขึ้น ตั้ง อยู่ของวิปั่สสนานั้น ผู้ที่จะเจริญวิปั่สสนานั้นต้องปฏิบัติให้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ เป็นผู้มีจิตต์บริสุทธิ์ด้วยสมาธิเสียก่อน จึงควรจะเจริญ

วิปัสสนานั้นได้ ถ้าเป็นผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์ไม่ได้สมาธิมีจิตต์ฟุ้งสร้านอยู่แล้ว ก็เป็นผู้อาภัพไม่ควรจะเจริญวิปัสสนานั้นเลย) "เพราะศีลและสมาธิเป็นเหตุแรงกล้าให้เกิดวิปัสสนานั้น"

ก็อะไรเล่าเป็นตัววิปัสสนานั้น วิสุทธิ ๕ อย่าง คือ ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความเห็น ๒ กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่เห็นชัดข้ามล่วงกังขาเสียได้ ๓ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้จริงเห็นจริงว่านี่เป็นทางและใช่ทาง ๔ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็นเป็นข้อปฏิบัติจะให้อริยมรรคเกิดขึ้น ๕ ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็นซึ่งเป็นโลกุตร คือรู้เห็นในมรรคทั้ง ๔

ก็การกำหนดรู้เห็นนามและรูปมีจริง เป็นจริง ตามลักษณะเครื่องหมายแจ้งชัดไม่หลงในสมมติ ว่าสัตว์ว่าบุคคลว่าตัวว่าตนดังนี้ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ กำหนดรู้จริงเห็นจริงซึ่งนามและรูปทั้งเหตุทั้งปัจจัย ข้ามล่วงกังขาในกาลทั้ง ๓ เสียได้ไม่สงสัยว่าเราจะจุติมาแต่ไหน เราเป็นอะไร เราจะไปเกิดที่ไหน เทวดามีหรือไม่มีเป็นต้นดังนี้ชื่อว่ากังขาวิตรณวิสุทธิ ความรู้จริงเห็นจริงว่า นี่เป็นตัววิปัสสนาเป็นทางมรรคผล นี่เป็นอุปกิเลสใช่ทางมรรคผลดังนี้ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ มีอุทัพยญาณเป็นต้น มีอนุโลมญาณ เป็นที่สุด ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อริยมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ วิสุทธิทั้ง ๕ นี้ เป็นตัววิปัสสนา

อนึ่งปัญญาที่รู้จริงเห็นจริง ในสภาวะความเป็นเองของสังขาร คือเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา รู้เห็นแจ้งชัดว่าสิ่งใดไม่เที่ยงเกิดแล้วดับไป สิ่งนั้นเป็นทุกข์ทนยากจริง สิ่งใดเป็นทุกข์ทนยาก สิ่งนั้นเป็นอนัตตาใช่ตัวใช่ตนจริง สิ่งใดเป็นอนัตตาใช่ตัวใช่ตน สิ่งนั้นไม่ควรจะถือว่าของเราด้วยตัณหา ไม่ควรจะถือว่าเราด้วยมานะ ไม่ควรจะถือว่าตัวตนด้วยทิฏฐิจริง เพราะว่าเราตัวตนไม่มี ๆ ปัญญาที่รู้เห็นแจ้งจัดอย่างนี้แก่กล้าจนถึงนิพพิทา เบื่อเกลียดชังสังขาร ไม่เพลิดเพลินในสังขารและวิราคะหน่ายไม่กำหนัดยินดีใน

สังขาร และวิมุตติ ปล่อยวางสังขารเสียหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งสิ้น นี่ก็เป็นวิปัสสนาเหมือนกัน

สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติ ในตัววิปัสสนา ซึ่งว่ามานี้ ทำให้บริบูรณ์แล้ว ก็เป็นอันเจริญวิปัสสนาด้วยดี เป็นผู้ถึงซึ่งยอดแห่งวิปัสสนานั้น อันนี้เป็นความสังเขปในวิปัสสนานั้น

ก็ความพิสดารในวิปัสสนานั้นอย่างนี้ว่า สาธุชนผู้จะเจริญวิปัสสนานั้น พึงปฏิบัติให้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ เป็นผู้มีจิตต์บริสุทธิ์ด้วยสมาธิอันใดอันหนึ่ง ทิฏฐิ ความเห็นวิปริตเป็นเหตุให้ถือผิดไปต่าง ๆ เหล่าใดมีอยู่ในโลก พึงหยั่งลงพิจารณาด้วยปัญญาเห็นว่า ทิฏฐิเหล่านั้นผิด ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่ทางวิปัสสนาแล้ว พึงละเว้นเสียด้วยประการทั้งปวง

อนึ่งให้สาธุชนผู้จะเจริญวิปัสสนานั้น พึงรู้จักลักษณะและกิจและผลและเหตุของวิปัสสนานั้นด้วย พึงรู้จักวิภาคความจำแนกอีก ๖ อย่างของวิปัสสนานั้นด้วย

อะไรเป็นลักษณะเครื่องหมายของวิปัสสนานั้น สภาพความเป็นเองของสังขาร คือ เป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาจริงอย่างไร ความรู้ความเห็นว่าสังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตาแจ้งชัดจริงอย่างนั้นอันนี้ และเป็นลักษณะเครื่องหมายของวิปัสสนานั้น เป็นลักษณะให้รู้จักตัววิปัสสนานั้น ถ้ารู้เห็นเป็นอย่างอื่น ๆ ไปไม่ถูกต้องตาม ลักษณะนี้แล้วก็ไม่ใช่วิปัสสนานั้น

อะไรเล่าเป็นกิจเป็นคุณของวิปัสสนานั้น มืด คือโมหะ ความหลงในสังขารว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นตัวเป็นตนอันใด ปิดบังปัญญาไว้ไม่ ให้เห็นความเป็นจริงของสังขาร คือเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ความขจัดมืด คือโมหะนั้นเสียสิ้น ไม่หลงในสังขารว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นตัวเป็นตนเป็นของงาม อันนี้และเป็นกิจเป็นคุณของวิปัสสนานั้น

อะไรเล่าเป็นผลของวิปัสสนานั้น ความเห็นจริงส่องสว่างเห็นทั่วไป ในความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นอนัตตา มืด คือโมหะความหลงไม่มี เข้าตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าปรากฏอยู่ดังดวงประทีปส่องสว่างอยู่ฉะนั้น อันนี้แหละเป็นผลของวิปัสสนานั้น

อะไรเล่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น จิตต์ที่ไม่ฟุ้งสร้านตั้งมั่นด้วยสมาธิอันใดอันหนึ่งอันนี้และเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น วิปัสสนานั้นย่อมอาศัยสมาธิจึงเกิดขึ้นตั้งอยู่ได้ ถ้าไม่เจริญให้สมาธิเกิดขึ้นก่อนแล้วก็ไม่สามารถจะเจริญวิปัส-สนานั้นให้เกิดขึ้นได้เพราะสมาธิเป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนานั้น โดยนัยนี้ผู้ที่มีศีลไม่บริสุทธิ์ไม่ได้สมาธิ มีจิตต์ฟุ้งสร้านอยู่แล้ว จะมาอวดอ้างว่าได้สำเร็จในวิปัสสนาภาวนาอย่างนั้น ๆ ไม่ควรจะเชื่อถือเลย เพราะศีลที่บริสุทธิ์ให้เกิดสมาธิ สมาธิเล่าก็เป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนา วิปัสสนานั้นเล่าก็เป็นเหตุให้เกิดอริยมรรค อริยมรรคนั้นเล่าก็เป็นเหตุให้เกิดอริยผล เป็นธรรมดานิยมมีอยู่อย่างนี้ไม่ยักย้ายเป็นอย่างอื่นไปได้เลย ให้ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนานั้น พึงรู้จักลักษณะและกิจและผลและเหตุของวิปัสสนานั้น ด้วยประการดังว่ามาฉะนี้

ก็วิภาคความจำแนก ๖ อย่างนั้นคือ อนิจจัง ของไม่เที่ยง ๑ อนิจจลักขณัง เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นของไม่เที่ยง ๑ ทุกขัง ของที่สัตว์ทนยาก ๑ ทุกขลักขณัง เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ ๑ อนัตตา สภาวะใช่ตัวใช่ตน ๑ อนัตตาลักขณัง เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าใช่ตัวใช่ตน ๑ ในวิภาคทั้ง ๖ นั้น สังขาร ของที่ปัจจัยประชุมแต่งสร้างขึ้นเป็นอุปาทินที่นามธรรมถือเอาอาศัยอยู่อย่าง ๑ เป็นอนุปาทินที่นามธรรมไม่ถือเอาอาศัยอยู่อย่าง ๑ หรือเป็นนามและรูปที่พุทธาทิบัณฑิต แจกออกโดยประเภทต่าง ๆ มีขันธ์อายตนธาตุเป็นต้น ที่เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งสิ้นเป็นตัวอนิจจัง เป็นของไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นดับไปด้วยแปรปรวนยักย้ายเป็นอย่างอื่น ๆ ไป ไม่คงอยู่อย่างเดิมด้วย "ก็ความเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นดับไปและผันแปรเป็นอย่างอื่น ๆ ไปนั้น นั่นและเป็นตัวอนิจจลักขณะเครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยงจริง สังขารและนามรูปที่เป็นของไม่เที่ยงนั้นนั่นและเป็นตัวทุกข์ เพราะเป็นของอันความเกิดดับและผันแปรยักย้ายเป็นอย่างอื่น ๆ ไปด้วยเพลิงคือ ชรา, พยาธิ, มรณะ, บีบคั้นเบียดเบียฬเผาผลาญอยู่เป็นนิจ ก็อันความเกิดดับและผันแปรเป็นอย่างอื่น ๆ ไปด้วย ชรา, พยาธิ, มรณะ, เบียดเบียฬเผาผลาญอยู่เป็นนิจนั้นนั่นและเป็นตัวทุกขลักขณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นทุกข์จริง ธรรมหมดทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและวิสังขารคือนิพพานเป็นตัวอนัตตา เพราะเป็นธรรม

สูญจากตัวจากตนสูญจากสัตว์จากบุคคล ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นเจ้าของ เป็นแต่สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ไปหมดสิ้น ก็ความเป็นของสูญจากตัวจากตน สูญจากสัตว์จากบุคคลไม่มีเจ้าของ เป็นแต่สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ไปหมดสิ้นนั้น นั่นและเป็นตัวอนัตตลักขณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นอนัตตาจริง ให้ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนานั้นพึงรู้จักวิภาค ๖ อย่างด้วยประการดังว่ามานี้

สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ มีสีลวิสุทธิเป็นต้น ดังว่ามานี้แล้วก็เป็นผู้ควรจะเจริญวิปัสสนาด้วยดีเป็นผู้สามารถ จะยังวิปัสสนาให้บริบูรณ์ได้ด้วยประการทั้งปวงที่ดี

ลำดับนี้ จะแสดงธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาและวิธีที่เจริญวิปัสสนานั้นตามนัยที่มาในบาลีและอรรถกถาความว่า สังขารของที่ปัจจัยประชุมแต่งสร้างขึ้นเป็นอุปาทินที่เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณถืออาศัยอยู่แล้ว และเป็นอนุปาทิน ที่เวทนาสัญญาสังขาร วิญญาณไม่อาศัยอยู่แล้ว สังขารทั้งสิ้นนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสังขารทั้งสิ้นเป็นอารมณ์นั้น ได้ในอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะทั้ง ๒ มาแล้วในบาลีว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขาร ทั้งสิ้นเป็นของไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วดับไป สัพเพ สังขารา ทุกขา สังขาร ทั้งสิ้นเป็นทุกข์ อันสัตว์ทนยากดังนี้ อนึ่ง ธรรมทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและวิสังขารคือนิพพาน ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีธรรมทั้งสิ้นเป็นอารมณ์นั้นได้ในอนัตตลักขณะอย่างเดียวมาแล้วในบาลีว่า สัพเพ ธัมมา อนัตตา ธรรมทั้งสิ้น ใช่ตัวใช่ตนสูญจากตัวจากตนดังนี้ ก็นิพพานที่มีสังขารไปปราศจากแล้ว ไม่ได้ในคำว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ สังขารา ทุกขาดังนี้ เพราะนิพพานนั้นเป็นธรรมเที่ยงถาวรมีอยู่ทุกเมื่อและเป็นบรมสุขด้วย ก็แต่นิพพานนั้นเป็นอนัตตาใช่ตัวใช่ตนใช่สัตว์ใช่บุคคลเป็นอสังขตธาตุอย่างหนึ่งต่างหาก จึงได้ในคำว่า สัพเพ ธัมมา อนัตตาดังนี้ สาธุชนเมื่อจะเจริญวิปัสสนาที่มีสังขารและธรรมเป็นอารมณ์นั้น พึงเจริญตามนัยที่มาในบาลีว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ สังขา ทุกขา สัพเพ ธัมมา อนัตตา ดังนี้ก็ได้ ฯ

อนึ่งขันธ์ว่า หมวด กอง } มีอยู่ ๕ คือ รูปกอง ๑ คือ เวทนากอง ๑ คือ สัญญากอง ๑ คือ สังขารกอง ๑ คือ วิญญาณกอง ๑ ในกอง ๕ นั้น รูป, มีอันทรุดโทรมฉิบหายเพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกแก่ตน มีเย็นร้อนเป็นต้น เป็นลักษณะเครื่องหมายฉะเพาะตัว คือ มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นั้น รูปทั้งสิ้นนี้เป็นกองรูป เวทนามีความรู้แจ้งความเสวยอารมณ์เป็นลักษณะเครื่องหมายฉะเพาะตัวคือ สุข ทุกข์ อุเบกขา เกิดแต่สัมผัสส์ ความเสวยอารมณ์ทั้งสิ้นนี้เป็นกองเวทนา สัญญามีความรู้จักอารมณ์ จำอารมณ์ได้ เป็นลักษณะเครื่องหมายฉะเพาะตัว คือรู้จักรูป จำรูปได้ รู้จักเสียงจำเสียงได้ รู้จักกลิ่นจำกลิ่นได้ รู้จักรสจำรสได้ รู้จักสัมผัสส์จำสัมผัสส์ได้ รู้จักธรรมารมณ์จำธรรมารมณ์ได้ ความรู้จักจำได้ทั้งสิ้นเป็นกองสัญญา สังขาร, มีอันตกแต่งจิตต์ ปรุงจิตต์ เป็นลักษณะเครื่องหมายฉะเพาะตัว คือ สัญเจตนาความคิดกับจิตต์ในอารมณ์มีรูปเป็นต้นก็ดี คือเจตสิกธรรมที่เกิดในจิตต์ทั้งสิ้นยกแต่เวทนา, สัญญาเสียก็ดีเป็นสังขารวิญญาณมีอันรู้จักอารมณ์วิเศษเป็นลักษณะเครื่องหมาย ฉะเพาะตัว คือ จิตต์ที่อาศัย จักษุ โสต, ฆานะ, ชิวหา, กาย, ใจ. เกิดขึ้น เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง เป็นวิบากบ้าง เป็นกิริยาบ้าง จิตต์ทั้งสิ้นนี้เป็นกองวิญญาณขันธ์ ๕ กองซึ่งว่ามานี้ เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา วิปัสสนามีขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์นั้นได้ในอนิจจลักษณะและอนัตตลักษณะทั้ง ๒ มาแล้วในบาลีว่า รูปํ อนิจฺจํ รูปไม่เที่ยง เวทนา อนิจฺจา ความเสวยอารมณ์ไม่เที่ยง สัญญา อนิจฺจา ความจำหมายไว้ไม่เที่ยง สังขารา อนิจฺจา ธรรมที่ตกแต่งจิตต์ปรุงจิตต์ไม่เที่ยง วิญญาณํ อนิจฺจํ จิตต์ที่รู้จักอารมณ์วิเศษไม่เที่ยง รูปํ อนตฺตา รูปใช่ตัวใช่ตน เวทนา อนตฺตา ความเสวยอารมณ์ใช่ตัวใช่ตน สัญญา อนตฺตา ความจำได้หมายไว้ใช่ตัวใช่ตน สังขารา อนตฺตา ธรรมที่ตกแต่งจิตต์ปรุงจิตต์ใช่ตัวใช่ตน วิญญาณํ อนตฺตา จิตต์ที่รู้จักอารมณ์วิเศษใช่ตัวใช่ตน สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งสิ้นไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วดับไป สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและวิสังขารใช่ตัวใช่ตนดังนี้ วิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ได้ใน อนิจจลักษณะ อนัตตลักษณะทั้ง ๒

มาแล้วในบาลีด้วยประการดังนี้ บาลีนี้แสดงอนิจจลักษณะอนัตตลักษณะ ทั้ง ๒ ไม่แสดงทุกขลักษณะไว้ เพราะทุกขลักษณะนั้นนับเข้าเสียในอนิจจลักษณะนั้น เพราะว่าสิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เมื่อเห็นอนิจจลักษณะแล้ว ทุกขลักษณะย่อมปรากฏด้วย เพราะเหตุนี้ บาลีนี้จึงแสดงแต่อนิจจลักษณะอนัตตลักษณะทั้ง ๒ เท่านั้น สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรจึงเจริญวิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ตามนัยที่มาแล้วในบาลีดังว่ามานี้ ก็ได้แล

อนึ่งวิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์นั้น ได้ในลักษณะทั้ง ๓ คืออนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ และ อนัตตลักษณะมาแล้วในบาลีดังนี้ว่า รูปํ อนิจฺจํ รูปเป็นของไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ รูปใดเป็นของไม่เที่ยง รูปนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา รูปใดเป็นทุกข์ รูปนั้นใช่ตัวใช่ตน ยทนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโส หมสฺมิ น เม โส อตฺตา รูปใดใช่ตัวใช่ตน รูปนั้นไม่ใช่ของเรา รูปนั้นไม่ใช่เรา รูปนั้นไม่ใช่ตัวใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงของรูปนั้นดังนี้เถิด เวทนา อนิจฺจา ความเสวยอารมณ์เป็นของไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกฺขํ ยทนตฺตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นใช่ตัวใช่ตน ยทนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโส หมสฺมิ เนโส อตฺตา สิ่งใดไม่ใช่ตัวใช่ตน สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา สิ่งนั้นไม่ใช่เรา สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างไรของสัญญาดังนี้เถิด สงฺขารา อนิจฺจา ธรรมที่ปรุงจิตต์ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ สิ่งใดเป็นของไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ยํทุกฺขํ ตทนตฺตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นใช่ตัวใช่ตน ยทนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโส หมสฺมิ นเม โส อตฺตา สิ่งใดใช่ตัวใช่ตนสิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา สิ่งนั้นไม่ใช่เรา สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างไรของสังขารนั้นดังนี้เถิด วิญฺญาณํ อนิจฺจํ จิตต์รู้จักอารมณ์วิเศษเป็นของไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ สิ่งใดเป็นของไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นใช่ตัวใช่ตน ยทนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโส หมสฺมิ น เม โส อตฺตา สิ่งใดใช่ตัวใช่ตน สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา สิ่งนั้นไม่ใช่เรา สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริง

อย่างไรของวิญญาณนั้นดังนี้เกิด อนึ่งวิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ ทั้งเหตุทั้งปัจจัยเป็นอารมณ์ ได้ในลักษณะทั้ง ๓ มาแล้วในบาลีดังนี้ว่า รูปัง อนิจจัง รูปไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดรูปขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนกัน รูปที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้วจะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน เวทนา อนิจจา ความเสวยอารมณ์ไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนกัน เวทนาซึ่งเกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้วจะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน สัญญา อนิจจา ความจำหมายไว้ไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สัญญาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนกัน สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน สังขารา อนิจจา ธรรมทั้งหลายที่ตกแต่งจิตต์ปรุงจิตต์ไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของที่เที่ยงมาแต่ไหน วิญญาณัง อนิจจัง จิตต์ที่รู้อารมณ์วิเศษไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนกัน วิญญาณที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน รูปเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นทุกข์ทนยากเหมือนกัน รูปที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน เวทนาเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นทุกข์ทนยากเหมือนกัน เวทนาที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน สัญญาเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัญญาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นทุกข์ทนยากเหมือนกัน สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน สังขารทั้งสิ้นเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นทุกข์ทนยากเหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน วิญญาณเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นทุกข์ทนยากเหมือนกัน วิญญาณที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน รูปเป็นอนัตตาใช่ตัว ใช่ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตาใช่ตัว ใช่ตนเหมือนกัน

รูปที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน เวทนาเป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตนเหมือนกัน เวทนาเกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน สัญญาเป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัญญาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตนเหมือนกัน สัญญาที่เกิดพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน สังขารเป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตนเหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นเป็นตนมาแต่ไหน วิญญาณเป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตาไช่ตัวไช่ตนเหมือนกัน วิญญาณที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน วิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ ทั้งเหตุทั้งปัจจัยเป็นอารมณ์ได้ในลักษณะทั้ง ๓ มาแล้วในบาลีดังนี้ สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรพึงเจริญวิปัสสนาที่มีขันธ์ ๕ ล้วนเป็นอารมณ์ก็ดี ที่มีขันธ์ ๕ ทั้งเหตุทั้งปัจจัยเป็นอารมณ์ก็ดี โดยนัยที่มาแล้วในบาลีดังว่ามานี้ก็ได้ทีเดียว

ก็วิธีที่เจริญวิปัสสนา ซึ่งมาในอรรถกถานั้นดังนี้ว่าผู้บำเพ็ญเพียรถ้าได้ฌานแล้วเป็นสมถยานิก ย่อมทำฌานที่ตนได้ให้เป็นบาทแห่งวิปัสสนา คือออกจากฌานแล้วกำหนดองค์ฌานทั้ง ๕ คือวิตกและวิจารณ์และปีติและสุขและเอกัคคตาทั้งสัมปยุตตธรรมที่เกิดกับด้วยองค์ฌาน ซึ่งสันนิษฐานเข้าใจแน่ว่า องค์ฌานและสัมปยุตตธรรมเหล่านี้เป็นนามธรรมเพราะเป็นธรรมน้อมไปยังอารมณ์ แล้วจึงแสวงหาที่อาศัยของนามธรรมนั้น จึงเห็นหทัยรูปเป็นที่อาศัยของนามธรรมนั้น มหาภูตรูปและอุปาทายรูป เป็นที่อาศัยของหทัยรูปนั้นจึงสันนิษฐานเข้าใจรู้ชัดว่า หทัยรูปและมหาภูตรูปและอุปทายรูปเหล่านี้ เป็นรูปธรรมเพราะเป็นของทรุดโทรมฉิบหายไป ด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึกแก่ตนมีเย็นร้อนเป็นต้น ผู้บำเพ็ญเพียรที่ได้ฌานแล้ว เป็นสมถยานิก ย่อมมากำหนดรู้จักนามและรูปได้แจ้งชัดด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายวิปัสสนายานิก ผู้มีฌานคือวิปัสสนาไม่ได้ฌานสมาบัติอันใด เมื่อเจริญวิปัสสนามากำหนดสังขารมีนามและรูปเป็นต้น อนึ่งมากำหนดกายทั้งจิตต์เจตสิกนี้ โดยประเภทแห่งกองทั้ง ๕ คือกองรูปเป็นของทรุดโทรม ๑ กองเวทนาความเสวยอารมณ์ ๑ คือกองสัญญาความจำหมายอารมณ์ ๑ คือกองสังขารเป็นผู้ตกแต่งจิตต์ ๑ คือกองวิญญาณใจเป็นผู้รู้อารมณ์วิเศษ ๑ บรรจบเป็น ๕ กอง เมื่อกำหนดกายทั้งจิตต์และเจตสิกนี้ แตกออกเป็น ๕ กอง ดังว่ามานี้ ผู้บำเพ็ญเพียรรู้จักขันธ์ทั้ง ๕ แจ้งชัดตามลักษณะเฉพาะฉะนี้แล้ว พึงย่นขันธ์ทั้ง ๕ นั้นเข้าเป็น ๒ คือ นาม ๑ คือรูป ๑ รูปขันธ์กองรูปคงอยู่เป็นรูปเพราะเป็นของทรุดโทรมอยู่โดยธรรมดา แต่เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ, อรูปขันธ์ทั้ง ๔ นั้นเป็นนาม เพราะเป็นธรรมน้อมไปยังอารมณ์ เมื่อกำหนดสังขารที่เป็นไป ๓ ภพ ย่นลงได้โดยเป็นนาม ๑ เป็นรูป ๑ ฉะนี้แล้ว ก็ได้สันนิษฐานชัดว่า สัตว์หรือบุคคลว่าตัวหรือตนว่าเทวดาหรือพรหม อื่นนอกจากนามและรูปไปแล้วไม่มี มีแต่นามและรูปอย่างเดียวเท่านั้นเป็นไปใน ๓ ภพ ก็คำว่าสัตว์ว่าบุคคลว่าตัวว่าตนว่าเทวดาว่าพรหมนั้นไม่มีโดยปรมัตถ์ มาบัญญัติสมมุตินามรูปนั้นเองว่าเป็นสัตว์เป็นบุคคล เป็นตัวเป็นตนเป็นเทวดาเป็นพรหม ประหนึ่งสมมุติไว้ว่าเป็นกราบเป็นมาดหรือเป็นเรือฉะนั้น ก็นามและรูปทั้ง ๒ นี้ อาศัยกันและกันแล่นไปในสังสารสาครประหนึ่งมนุษย์กับเรือทั้ง ๒ อาศัยกันและกันแล่นไปในสมุทรสาครฉะนั้น เมื่อกำหนดรู้เห็นนามและรูปชัดตามเป็นจริงอย่างไร ละสัตตูปลัทธิสัตตสัญญาเสียได้ ตั้งอยู่ในความเป็นผู้ไม่หลงในบัญญัติว่าสัตว์ว่าบุคคล ว่าตัวว่าตน ว่าเทวดาว่าพรหม ฉะนี้แล้ว ทิฏฐิความเห็นของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็บริสุทธิ์ด้วยดี ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิเป็นตัววิปัสสนาที่ ๑

สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรให้ทิฏฐิวิสุทธิบริบูรณ์ขึ้นแล้วควรเจริญวิปัสสนาปัญญาต่อไป แสวงหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้น ประหนึ่งแพทย์ผู้ฉลาดในการรักษาโรค เมื่อเห็นโรคแล้วย่อมแสวงหาโรคนิทานเหตุเกิดขึ้นของโรคนั้นฉันใด ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อรู้นามและรูปชัดแล้วควรแสวงหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นฉันนั้น เมื่อกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นได้แจ้งชัดแล้ว ก็ย่อมข้ามล่วงกังขาในกาลทั้ง ๓ เสียได้

ก็อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น นามและรูปนั้นอาศัยเหตุและปัจจัยอะไรจึงเกิดขึ้น กรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น นามและรูปนั้นเป็นตัววิบาก ผลสุกวิเศษของกรรมอาศัยกรรมเกิดขึ้น กรรมนั้นเป็น ๒ อย่าง คือกุศลกรรมและอกุศลกรรม นามและรูปใดที่เกิดขึ้นด้วยกุศลกรรม นามและรูปนั้นเป็นของหยาบทุรพลเลวทรามต่ำช้า นามและรูปใดที่เกิดขึ้นด้วยกุศลกรรม นามและรูปนั้นเป็นของสุขุมละเอียดประณีตดีนัก ด้วยเหตุนี้จึงว่ากรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น ก็แต่กรรมอย่างเดียวไม่เป็นเหตุให้เกิดนามและรูปได้ต้องอาศัยอุปาทาน เชื่อเครื่องถือมั่น คือ ฉันทราคะ ความพอใจและความยินดี อุปาทานเล่าก็ต้องอาศัยตัณหา ความอยากเป็นเหตุให้สะดุ้งดิ้นรนไป ตัณหาเล่าก็ต้องอาศัยอวิชชาความไม่รู้แจ้งความไม่รู้จริง เพราะเหตุนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัยของตัณหา ตัณหาจึงเป็นปัจจัยของอุปาทาน อุปาทานจึงเป็นปัจจัยของกรรมคือภาวะกรรมจึงเป็นปัจจัยของชาติ คือนามและรูป โดยนัยนี้จึงได้ความสันนิษฐานเห็นชัดว่าธรรม ๔ อย่าง คืออวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กรรม เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น นามและรูปนั้นอาศัยธรรม ๔ อย่างนี้จึงเกิดขึ้นจึงเป็นไป มหาภูตรูป คือ ดิน, ไฟ, ลม, และอาหารเป็นปัจจัยของรูปธรรม ด้วยอุปถัมภ์บำรุงรูปนั้นไว้ ผัสสะเป็นปัจจัยของนาม คือ เวทนา, สัญญา, สังขาร เวทนา, สัญญา, สังขาร ๓ อย่างนี้อาศัยปัจจัยคือผัสสะเกิดขึ้นเป็นไป นามและรูปเป็นปัจจัยของนามธรรม คือวิญญาณ เพราะเหตุวิญญาณนั้นอาศัยจักษุและรูปทั้ง ๒ เกิดขึ้นจึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ อาศัยโสตและเสียงทั้ง ๒ เกิดขึ้นจึงชื่อว่าโสตวิญญาณ อาศัยฆานะและกลิ่นทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า ฆานวิญญาณ อาศัยชิวหาและรสทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่าชิวหาวิญญาณ อาศัยกายและสัมผัสส์ทั้ง ๒ เกิดขึ้นจึงชื่อว่ากายวิญญาณ อาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่ามโนวิญญาณ จักขุวิญญาณ, โสตวิญญาณ, ฆานวิญญาณ, ชิวหาวิญญาณ, กายวิญญาณ, ทั้ง ๕ นี้มีรูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยอาศัยรูปเกิดขึ้นเป็นไป มโนวิญญาณ มีนามและรูปทั้ง ๒ เป็นปัจจัย อาศัยนามและรูปทั้ง ๒ เกิดขึ้นเป็นไปด้วยเหตุนี้ นามรูปนี้จึงเป็นปัจจัยของนามธรรม คือวิญญาณ วิญญาณอาศัยนามและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นเป็นไป ได้ความสันนิษฐานรู้เห็น

ชัดว่า อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กรรม, อาหาร, เป็นเหตุปัจจัยของรูปธรรม รูปธรรมอาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้ เกิดขึ้นเป็นไป อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กรรม, ผัสสะ, เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามธรรมคือ เวทนา, สัญญา, สังขาร, เวทนา, สัญญา, สังขารอาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้เกิดขึ้นเป็นไป อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กรรม นามและรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามธรรมคือวิญญาณ วิญญาณอาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้เกิดขึ้นเป็นไป เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้นแจ้งชัด ด้วยประการฉะนี้แล้วก็เข้าใจแน่ว่า นามและรูปที่เป็นปัจจุบัน อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นเป็นฉันใด ถึงนามและรูปที่เป็นอดีตล่วงแล้วก็ดี ที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ดี ย่อมอาศัยเหตุเป็นปัจจัยเกิดขึ้นเป็นไปฉันนั้นนั่นแล เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูปรู้เห็นแจ้งชัดฉะนี้แล้วย่อมข้ามล่วงกังขาความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้ กังขาในกาลทั้ง ๓ นั้น คือ กังขาอันปรารภ ส่วนอดีตล่วงแล้ว ๕ อย่าง คือ กังขาปรารภ ส่วนอนาคตข้างหน้าที่ยังไม่มาถึง ๕ อย่าง คือกังขาปรารภส่วนปัจจุบัน ที่เกิดฉะเพาะหน้าบัดนี้ ๖ อย่าง บรรจบเป็นกังขา ๑๖ อย่างในกาลทั้ง ๓

ก็กังขาอันปรารภส่วนอดีตที่ล่วงแล้ว ๕ อย่างนั้น ว่าเราได้มีแล้วหรือหนอในชาติก่อน หรือเราไม่ได้มีแล้ว เราได้มีแล้วในชาติก่อนเราเป็นผู้มีสุขทุกข์เป็นอย่างไรหนอ เราได้เป็นอะไรแล้วจึงเป็นอะไรอีกเล่าในชาติก่อน ๆ ดังนี้ กังขาอันปรารภล่วงแล้ว ๕ อย่าง ดังว่ามานี้

ก็กังขาอันปรารภส่วนอนาคต ๕ อย่างนั้น ว่าเราจักมีหรือหนอในชาติหน้าหรือเราจักไม่มี เรามี ในชาติหน้าเราจักเป็นอะไรหนอ เราจักมี ในชาติหน้าเราจักเป็นผู้มีสุขทุกข์เป็นอย่างไรหนอ เราจักเป็นอะไรแล้ว จึงจักเป็นอะไรในชาติหน้าต่อไปอีกเล่าหนอดังนี้ กังขาปรารภส่วนอนาคต ๕ อย่างดังว่ามานี้

ก็กังขาอันปรารภส่วนปัจจุบัน ๖ อย่างนั้น ว่าเดี๋ยวนี้เรามีหรือหนอหรือเราไม่มี เรามีอยู่เดี๋ยวนี้เราเป็นอะไรหนอ เรามีอยู่เดี๋ยวนี้เราเป็นอย่างไรหนอ เราเป็นสัตว์มาแต่ไหน

หนอ เราจะไปเกิดในที่ไหนอีกเล่าหนอ ดังนี้ กังขาปรารภส่วน ปัจจุบัน ๖ อย่างดังว่ามานี้ จึงบรรจบกังขาอดีต ๕ อย่าง ในอนาคต ๕ อย่าง ในปัจจุบัน ๖ อย่าง เป็นกังขา ๑๖ อย่าง ด้วยกันดังนี้

เมื่อกำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูปเห็นแจ้งชัดฉะนี้แล้ว ย่อมข้ามล่วงกังขา ๑๖ อย่างเสียได้ เป็นผู้ไม่มีกังขาความสงสัยในส่วนอดีตอนาคตปัจจุบันแล้ว ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรมีกำลังกล้า มากำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยของนามและรูปแจ้งชัด ข้ามล่วงกังขาความสงสัยในการทั้ง ๓ เสียได้ ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่ากังขาวิตรณวิสุทธิเป็นตัววิปัสสนาที่ ๒

ผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดรู้จักเหตุผลและปัจจัยของนามและรูปแจ้งชัด จนข้ามล่วงกังขาความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้ด้วยดีฉะนี้แล้ว ควรเจริญวิปัสสนาปัญญาต่อไป มาพิจารณานามและรูปทั้งปัจจัยที่เป็นอดีตล่วงแล้ว และอนาคตยังไม่มาถึง และปัจจุบันเกิดอยู่เฉพาะหน้า ที่เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด ต่ำช้าหรือประณีต ไกลหรือใกล้ เห็นว่านามและรูปกับทั้งปัจจัยทั้งสิ้นนั้นเป็นของไม่เที่ยงจริง ด้วยความเป็นสังขาร เกิดขึ้นแล้วดับไปสิ้น ในกาลนั้น ๆ ก็ตามและรูปใดเป็นอดีตล่วงแล้ว นามและรูปนั้นก็ดับสิ้นไปในกาลอดีตนั้น หาถึงซึ่งกาลปัจจุบันนี้ไม่ นามและรูปใดที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึงเล่านามและรูปนั้นก็จะดับสิ้นไปในกาลอนาคตนั้น จักไม่ไปถึงกาลอนาคตเบื้องหน้านั้นได้ นามและรูปใดที่เป็นปัจจุบันเกิดฉะเพาะหน้าบัดนี้เล่า นามและรูปนั้นก็ดับสิ้นไปในกาลปัจจุบันนี้ หาไปถึงกาลอนาคตไม่ นามและรูปที่เป็นภายในเล่าก็ดับสิ้นไปในภายในหาถึงความเป็นนามและรูปภายนอกไม่ นามและรูปภายนอกเล่า ก็ดับสิ้นไปในภายนอกหาถึงความเป็นนามและรูปภายในไม่ นามและรูปที่หยาบเล่า ก็ดับสิ้นไป ในความเป็นนามและรูปที่หยาบนั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่ละเอียดไม่ นามและรูปที่ละเอียดนั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่หยาบไม่ นามและรูปที่ต่ำช้าเล่า ก็ดับสิ้นไปในความเป็นนามและรูปที่ต่ำช้านั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่ประณีตไม่ นามและรูปที่ประณีตเล่า ก็ดับสิ้นไปในความเป็นนาม และรูปที่ประณีตนั้น หาถึงความเป็นนาม

และรูปที่ต่ำช้าไม่ นามและรูปไกลเล่า ก็ดับสิ้นไปในที่ไกลนั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่ใกล้ไม่ นามและรูปที่ใกล้เล่า ก็ดับสิ้นไปในที่ใกล้นั้นหาถึงความเป็นนามและรูปที่ไกลไม่ เพราะเหตุฉะนี้ นามและรูปทั้งสิ้นนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยงจริง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสิ้นไปในกาลนั้น ๆ ไม่ล่วงกาลนั้น ๆ ไปได้ฉะนี้ นามและรูปใดเป็นของไม่เที่ยง นามและรูปนั้นเป็นทุกข์ทนยากจริง เพราะเป็นสังขารอันความเกิดขึ้นแล้วดับสิ้นไปเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ไม่หยุดเลย นามและรูปใดเป็นทุกข์ทนยากเล่า นามและรูปนั้นเป็นอนัตตาใช่ตัวใช่ตน ตัวตนไม่มีจริง เป็นแต่นามและรูปนั้นเอง ก็นามและรูปนั้นไม่ใช่ของเราไม่ใช่ตัวตนของเรา

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมาปรารภวิปัสสนา อยู่ด้วยดีดังนี้ ธรรม ๑๐ อย่างเกิดขึ้นคือ โอภาสแสงสว่างเกิดจากวิปัสสนาจิตต์สร้านออกจากสรีราพยพ ๑ คือปีติแผ่สร้านไปทั่วสรีรกาย ทำกายและจิตต์ให้อิ่ม เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิตต์ ๑ คือวิปัสสนาญาณอันแก่กล้านักเห็นนามและรูปแจ้งชัดด้วยดีเกิดขึ้น ๑ คือปัสสัทธิ ความสงบกายและสงบจิตต์ รำงับกระวนกระวายเสียได้ด้วยดี เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิตต์ ๑ คือสุขเป็นไปในกายและเป็นไปในจิตต์อันประณีตนัก เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิตต์ ๑ คืออธิโมกข์ ความเชื่อมั่นมีกำลังกล้าเป็นที่ผ่องใสของจิตต์และเจตสิก ยิ่งนัก เกิดขึ้นกับด้วยวิปัสสนา จิตต์ ๑ คือปัคคหะ ความเพียรไม่ยิ่งไม่หย่อน ประคองจิตต์ไว้ด้วยดีในอารมณ์ ทำจิตต์ให้เป็นไปเสมออยู่ได้เกิดขึ้นกับด้วยวิปัสสนาจิตต์ ๑ คืออุปฐาน สติตั้งมั่น รักษาอารมณ์ไว้ทำให้ปรากฏชัดด้วยดีดังปรโลกปรากฏแก่ผู้มีทิพย์จักษุฉะนั้น เกิดขึ้นกับด้วยวิปัสสนาจิตต์ ๑ คืออุเบกขา ความเป็นธรรมมัธยัสถ์ในสังขารทั้งสิ้นมีกำลังกล้านัก เกิดขึ้นด้วยกับวิปัสสนาจิตต์ ๑ คือนิกันติ ความรักใคร่มีอาการสุขุมละเอียดทำความอาลัยในวิปัสสนากล้านักเกิดขึ้น ๑ บรรจบเป็นธรรม ๑๐ อย่าง ก็ธรรม ๑๐ อย่างนั้น ว่าเป็นอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา เพราะเกิดขึ้นแล้วทำผู้เจริญวิปัสสนานั้นให้พิสวงหลงไปว่ามรรคผลเกิดขึ้นแก่เรา เราได้สำเร็จมรรคผลแล้ว ก็หยุดความเพียรเสียไม่เจริญวิปัสสนาต่อไป ก่อให้เกิดตัณหามานะ

ทิฏฐิ ว่าของเราว่าเราว่าตัวว่าตนขึ้นด้วย เพราะเหตุฉะนี้ธรรม ๑๐ อย่างนั้น จึงเป็นอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา ผู้ที่บำเพ็ญเพียรมาปรารภวิปัสสนาอยู่ด้วยดี เมื่อธรรมที่เป็นอุปกิเลส ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นไม่ยินดีไม่หลงในธรรมที่เป็นอุปกิเลสเกิดขึ้นนั้นไม่หยุดความเพียรของตนเสีย ด้วยเข้าใจชัดว่า ไม่ใช่ทางมรรคผลไม่ใช่ทางวิปัสสนาทางวิปัสสนาอย่างอื่นต่างหาก ที่เราจะพึงดำเนินไป วิปัสสนาปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรมีกำลังแก่กล้านัก มารู้เห็นแจ้งชัดว่านี้เป็นทางมรรคผล นี้ใช่ทางมรรคผลได้ด้วยดีนี้ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นตัววิปัสสนาที่ ๓

ผู้บำเพ็ญเพียรวิปัสสนาญาณแก่กล้า ทำมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ให้บริบูรณ์ด้วยดีแล้ววินิจฉัยได้ชัดว่า นี้เป็นตัวอริยมรรค นี้เป็นอุปกิเลสใช่อริยมรรคฉะนี้แล้วควรเจริญวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ประการ อันบริสุทธิ์พ้นจากอุปกิเลสแล้ว เพื่อจะให้ได้อริยมรรคเบื้องบนต่อไป

วิปัสสนาญาณ๙ นั้น คืออุทัพยญาณที่ ๑ ภังคญาณที่ ๒ ภยปัฏฐานญาณที่ ๓ อาทีนวญาณที่ ๔ นิพพิทาญาณ ที่เคารพ ๕ มุญจิตุกามยตาญาณที่ ๖ ปฏิสังขาญาณที่ ๗ สังขารุเบกขาญาณที่ ๘ สัจจานุโลมิกญาณที่ ๙

ในญาณทั้ง ๙ นั้น ปัญญาอันหยั่งรู้ความเกิดขึ้นด้วย ความดับสิ้นไปด้วยของนามและรูปนั้น ชื่อว่าอุทัพยญาณ นี้ว่าโดยสังเขป ว่าโดยพิสดารให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึงพิจารณานิพพัตติลักษณะ คือ ความเกิดขึ้น ๕ และปริณามลักษณะ คือความดับสิ้นไป ๕ ของขันธ์ทั้ง ๕ โดยนัยนี้ขันธ์ ๑ ได้ลักษณะ ๑๐ ทั้งเกิดขึ้นทั้งดับ ๕ ขันธ์ด้วยกันบรรจบเป็นลักษณะทั้งเกิดขึ้นทั้งดับ ๕๐ ถ้วนในรูปขันธ์นั้น ให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึงพิจารณานิพพัตติลักษณะ คือความเกิดขึ้น ๕ อย่าง คือรูปที่เกิดขึ้นก็เพราะอวิชชา ความไม่รู้แจ้งเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะตัณหาความอยากเป็นเหตุสดุ้งดิ้นรนเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะกรรมคือกุศลและอกุศลเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์เกิดขึ้น ๑ คือความเกิดขึ้นของรูปอย่างเดียวไม่อาศัยเหตุปัจจัย ๑ บรรจบเป็นนิพพัตติลักษณะ

คือความเกิดขึ้นของรูปขันธ์ ๕ อย่างนี้ พึงเห็นปริณามลักษณะในรูปขันธ์ ๕ อย่าง คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะอวิชชาดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะตัณหาดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะกรรมดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะอาหารดับสิ้นไป ๑ คือความดับสิ้นไปของรูปอย่างเดียวไม่มีเหตุปัจจัย ๑ บรรจบเป็นปริณามลักษณะ ๕ อย่างดังนี้ ให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึงพิจารณานิพพัตติลักษณะ ๕ และปริณามลักษณะ ๕ เป็น ๑๐ ด้วยกันของรูปขันธ์ ด้วยประการดังนี้ พึงพิจารณานิพพัตติลักษณะ ๕ และปริณามลักษณะ ๕ ของเวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ด้วย ให้เหมือนกับพิจารณาในรูปขันธ์ฉะนั้น ต่างกันแต่ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในที่อาหารให้เปลี่ยนเอาผัสสะใส่เข้าแทน ดังนี้ว่า เวทนาเกิดขึ้นก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ เวทนาดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้นไปของผัสสะ สัญญาเกิดขึ้นก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ สัญญาดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้นไปของผัสสะ สังขารเกิดขึ้นก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ สังขารดับสิ้นไปก็เพราะสิ้นไปของผัสสะ ฝ่ายวิญญาณในที่อาหารให้เปลี่ยนเอานามรูปใส่เข้าแทนดังนี้ว่า วิญญาณเกิดขึ้นก็เพราะเกิดของนามและรูป วิญญาณดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้นไปของนามและรูป นิพพัตติลักษณะและปริณามลักษณะของเวทนา และสัญญาและสังขารและวิญญาณแปลกต่างกัน ไม่เหมือนกับด้วยลักษณะของรูปแต่เท่านี้ ปัญญาอันหยั่งรู้นิพพัตติลักษณะและปริณามลักษณะคือเกิดขึ้นและดับสิ้นไปของขันธ์ทั้ง ๕ ดังว่ามานี้ชื่อว่าอุทัพยญาณ อุทัพยญาณนี้ให้ผู้บำเพ็ญเพียรเจริญเพื่อจะให้เห็นแจ้งชัด ว่าสังขารและนามรูปเป็นของไม่เที่ยงจริง

ในภังคญาณที่ ๒ นั้น ปัญญาอันปล่อยวางความเกิดขึ้นเสียไม่พิจารณามาพิจารณาแต่ความแตกดับไปของสังขารอย่างเดียว ไม่พิจารณาเหตุคือความเกิดขึ้น มาพิจารณาแต่ผลคือความแตกดับไปของสังขารอย่างเดียว เป็นอารมณ์ดังนี้ ว่าสังขารทั้งสิ้นย่อมแตกดับไป ความที่ไม่แตกดับไปของสังขารเหล่านั้นไม่มีเลย ดังฟองน้ำก้อนใหญ่มีอันแตกดับไปเป็นธรรมดาฉะนั้น ก็จิตต์ใดมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ผู้บำเพ็ญเพียรมาพิจารณาเห็นความแตกดับไปของจิตต์นั้นเป็นอารมณ์ อนึ่ง จิตต์ใด ๆ มีเวทนาเป็นอารมณ์ก็ดี มีสัญญาเป็นอารมณ์ก็ดี มีสังขารเป็นอารมณ์ก็ดี มีวิญญาณเป็น

อารมณ์ก็ดี เกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ก็พิจารณาเห็นความแตกดับไปของจิตต์นั้น ๆ เป็นอารมณ์อยู่อย่างเดียว อันนี้เป็นกิจของ ภังคญาณ

ในภยตูปัฏฐานญาณที่ ๓ นั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรอันหยั่งรู้ความแตกดับไปของสังขารแก่กล้าจนสังขารเหล่านั้น ปรากฏเป็นภัยใหญ่น่ากลัวดังเห็นสัตว์ร้ายและเห็นเรือนอันไฟไหม้ อันนี้ชื่อว่า ภยตูปัฏฐานญาณ

ในอาทีนวญาณที่ ๔ นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรมาส้องเสพ ภยตูปัฏฐานญาณ เห็นสังขารเป็นภัยใหญ่น่ากลัวปรากฏชัดอยู่ จึงเห็นโทษในสังขารเหล่านั้นยิ่งนัก ไม่มีความอภิรมยินดีในสังขารเหล่านั้นเลย ราวกับบุรุษผู้รักชีวิต รู้ว่าโภชนะเจือด้วยพิษแล้วกลัวเห็นโทษ ไม่ยินดีเพื่อจะบริโภคเลย รู้ว่าแม่น้ำประกอบไปด้วยจรเข้ร้ายมีภัยใหญ่กลัวเห็นโทษ ไม่ยินดีเพื่อจะลงอาบเลยฉนั้น ปัญญาที่เห็นโทษของสังขารเหล่านั้นแก่กล้าจนไม่มีความอภิรมยินดีในสังขารเหล่านั้น ดังว่ามานี้ ชื่อว่า อาทีนวญาณ

ในนิพพิทาญาณที่เคารพ ๕ นั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรมาเจริญอาทีนวญาณนั้นมีกำลังกล้านัก จนเกิดนิพพิทาความเหนื่อยหน่ายชิงชังในสังขารทั้งสิ้นนั้น ไม่รื่นรมยินดีราวกับบุรุษอันเห็นโทษของภรรยา มีความเหนื่อยหน่ายชิงชังภริยานั้น ฉะนั้น อันนี้ชื่อว่า นิพพิทาญาณ

ในมุญจิตุกามยตาญาณที่เคารพ ๖ ว่า จิตต์ของผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ไม่พัวพันธ์ข้องอยู่แม้ในสังขารอันใดอันหนึ่ง อยากจะใคร่พ้นจะใคร่ปลดเปลื้องออกจากสังขารเหล่านั้นด้วยความเหนื่อหน่ายในสังขารเหล่านั้นแก่กล้ายิ่งนัก ประหนึ่งมัจฉาอยู่ภายในแห อยากจะใคร่พ้นจากแห อยู่ในปากอศรพิษ อยากจะใคร่พ้นจากปากอศรพิษฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรเห็นโทษของสังขารเหล่านั้น จนเกิดนิพพิทาความเหนื่อยหน่ายยิ่งนัก อยากจะใคร่พ้นจะใคร่ปลดเปลื้องออกจากสังขารเหล่านั้นดังว่ามานี้ ชื่อว่า มุญจิตุกามยตาญาณ

ในปฏิสังขาญาณที่ ๗ นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรทำมุญจิตุกามยตาญาณให้บริบูรณ์แล้วปรารถนาจะใคร่พ้นจากสังขารเหล่านั้น ยกสังขารเหล่านั้นขึ้นยังไตรลักษณ์ กำหนด

พิจารณาด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เพื่อจะทำอุบายของความปลดเปลื้องพ้นจากสังขาร ให้บริบูรณ์ขึ้น จึงมาพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งสิ้นเหล่านั้น เป็นของไม่เที่ยงจริงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป มีขึ้นแล้วแปรปรวนแตกทำลายหายไป อนึ่งเพราะเป็นสังขารตั้งอยู่ไม่นาน ประะกอบกาลเพียงเท่านั้น ๆ แล้วดับไป ดังของยืมเขามาฉะนั้น อนึ่งมาเห็นว่าสังขารเหล่านั้น เป็นทุกข์อันสัตว์ทนยากจริง เพราะเป็นสังขาร อันความเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนดับไปเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ จึงเป็นทุกข์ทนยากจริง เพราะเป็นสังขารเร่าร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลส คือราค, โทส, โมห, และเพลิงทุกข์มีชาติชรา มรณะเป็นต้น อนึ่งเป็นทุกข์ทนยากจริง เพราะเป็นที่อาศัยของโรคาพาธต่าง ๆ มีโรคในจักษุเป็นต้น อนึ่งมาเห็นว่าสังขารเหล่านั้น เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมสูญจากตัวจากตนจากสัตว์จากบุคคล ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นเจ้าของปกครองป้องกันรักษา ไม่เป็นไปในอำนาจของผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมเป็นไปตามวิสัยของตน คือเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนแตกทำลายดับไป ด้วยชราพยาธิมรณะโดยธรรมดา เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมาพิจารณาเห็นสังขารเหล่านั้นทั้งสิ้น ด้วยลักษณะทั้ง ๓ อยู่อย่างนี้ เมื่อจะให้สำเร็จอุบายที่จะปลดเปลื้องออกเสียจากสังขารเหล่านั้นเปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่งคิดจะจับมัจฉาชาติถือเอาสุ่มไปสุ่มในน้ำหย่อนมือลงไปตามปากสุ่ม จับอสรพิษเข้าในคอภายในน้ำแล้ว มีจิตต์ยินดีว่าจับมัจฉาชาติได้ยกขึ้นแลดูเห็นแสกในศีร์ษะมีอยู่ รู้ว่าอสรพิษแล้วสดุ้งกลัว เห็นโทษเหนื่อยหน่ายนัก ในความจับความยึดไว้นั้น ปรารถนาจะใคร่ปล่อยวางอสรพิษนั้นเสียจึงจับหางอสรพิษ คลายขนดออกจากแขนแล้ว ยกขึ้นแกว่งบนศีร์ษะคลายรอบทำให้อสรพิษนั้นทุพพลภาพถอยกำลังไม่อาจกัดได้ สลัดทิ้งปล่อยไปจากมือแล้ว ก็รีบเร็วขึ้นมายืนอยู่บนฝั่งแลดูทางที่อสรพิษจะมา ไม่เห็นแล้วดีใจว่าพ้นแล้วจากภัยใหญ่คืออสรพิษ คำอุปมัยว่า ผู้บำเพ็ญเพียรได้อัตตภาพคือเบญจขันธ์ก็ยินดีถือมั่นว่าเราว่าของเรา ดังบุรุษจับอสรพิษได้ในน้ำสำคัญว่ามัจฉาชาติดีใจ จับไว้มั่นฉะนั้นเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเห็นอัตตภาพคือเบญจขันธ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว มีความสดุ้งกลัวแต่เบญจขันธ์นั้น ด้วยภยตูปัฏฐานญาณ ดังบุรุษยกมือขึ้นจากช่องสุ่ม เห็นแสกศีร์ษะของอสรพิษแล้วสดุ้งกลัวฉะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเห็นโทษของเบญจขันธ์ ด้วยอาทีนว-

ญาณแล้วเหนื่อยหน่ายในเบ็ญจขันธ์นี้ด้วยนิพพิทาญาณนั้นดังบุรุษเห็นแสกศีร์ษะรู้ว่าอศรพิษ แล้วมีความสดุ้งกลัวเห็นโทษ เหนื่อยหน่ายในความจับยึดไว้ ฉะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมาพิจารณาเบ็ญจขันธ์นี้ด้วยลักษณะทั้ง ๓ ซ้ำอีกเล่า เพื่อจะให้สำเร็จอุบายที่จะปล่อยให้พ้นจากเบ็ญจขันธ์นี้ ด้วยปฏิสังขาญาณนั้น ดังบุรุษแสวงหาอุบายที่จะละปล่อยอศรพิษให้พ้นจากตนฉะนั้นแท้จริงขณะเมื่อบุรุษคลายขนดออกจากแขนแล้ว แกว่งอศรพิษบนศีร์ษะให้คลายรอบแล้วทำให้ทุพพลภาพไม่อาจกัดได้ แล้วก็สละปล่อยไปให้พ้นด้วยดี ฉันใด ผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาเบ็ญจขันธ์นี้ด้วยลักษณะทั้ง ๓ ทำให้ทุพพลภาพไม่อาจเข้าตั้งปรากฏอยู่ ด้วยเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นตัวเป็นตนเป็นของงามได้แล้ว ก็มีอุบายปล่อยวางเบ็ญจขันธ์เสียได้ด้วยดีฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรอันแสวงหาอุบายเพื่อจะปลดเปลื้องออกเสียจากสังขารดังพรรณนามานี้ ชื่อว่า ปฏิสังขาญาณ

ในอุเบกขาญาณที่ ๘ นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดพิจารณาสังขารทั้งสิ้น ว่าเป็นของสูญจากตัวจากตน สูญจากสัตว์จากบุคคล สูญจากสาระ คือความเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นตัวเป็นตนเป็นของงาม สาระเหล่านี้ไม่มีในสังขารทั้งสิ้น ดังฟองน้ำและพยับแดดและมายา หาแก่นสารมิได้ ฉะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดสังขารทั้งสิ้นเห็นว่าเป็นของสูญเปล่าเสียหมด ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณฉะนี้แล้วจึงกำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อน ๒ อีก ว่าสังขารเหล่านี้เป็นของสูญจากตัวเป็นเงื่อน ๑ เป็นของสูญจากของ ๆ ตัวเป็นเงื่อน ๑ กำหนดเห็นสังขารเป็นของสูญมีเงื่อน ๓ ฉะนี้ แล้วมากำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อน ๔ อีกว่า ตัวก็ไม่มีของ ๆ ตัวก็ไม่มี ผู้อื่นก็ไม่มี ของ ๆ ผู้อื่นก็ไม่มี มีแต่สังขารอย่างเดียวเท่านั้นทั่วไปหมด มากำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อน ๔ ฉะนี้แล้ว จึงมากำหนดสังขารทั้งสิ้นโดยลักษณะทั้ง ๓ ซ้ำอีกจิตต์ของผู้บำเพ็ญนั้น ก็สิ้นกลัวสิ้นสดุ้งสิ้นรักสิ้นใคร่ เป็นอุเบกขามัธยัสถ์อยู่ในสังขารเหล่านี้ ไม่ถือว่าเราว่าเขาว่าตัวว่าของตัว ประหนึ่งบุรุษ มีภรรยาหย่าขาดกันแล้วไปพบกันอีกก็มัธยัสถ์เฉยอยู่ ด้วยสำคัญว่าไม่ใช่ของตัวฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของสูญ ทำจิตต์มัธยัสถ์อยู่ในสังขารไม่ข้องพัวพันธ์อยู่ในอารมณ์อันใดอันหนึ่งในที่ใดที่หนึ่งดังพรรณนามาฉะนี้ชื่อว่า สังขารุเบก

ขาญาณ สังขารุเบกขาญาณนี้ กับมุญจิตุกามยตาญาณ และปฏิสังขาญาณทั้ง ๓ ว่าโดยอรรถเป็นอันเดียวกัน แต่พยัญชนะต่างกันก็สังขารุเบกขาญาณนี้ถึงซึ่งความเป็นยอดแห่งวิปัสสนาญาณทั้งสิ้น

ในอนุโลมญาณที่ ๙ นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรมาส้องเสพเจริญสังขารุเบกขาญาณนั้นอยู่ จึงเกิดศรัทธาและวิริยะและสติและสมาธิ และสังขารุเบกขาแก่กล้าด้วยดี ขณะที่จะพึงกล่าวว่าอริยมรรคเกิดขึ้นบัดนี้ ในขณะนั้น สังขารุเบกขา วิปัสสนาเกิดขึ้นพิจารณาสังขารโดยลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์แล้วตกลงยังภวังค์ ในลำดับของภวังค์นั้นมโนทวาราวัชชนะเกิดขึ้น ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นแล้วตกลงยังภวังค์ ในลำดับภวังค์นั้น ชวนจิตต์ที่ ๑ ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ชื่อปริกรรม ในลำดับของปริกรรมนั้น ชวนจิตต์ที่ ๒ ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ชื่ออุปจาร ในลำดับของอุปจารนั้น ชวนจิตต์ที่ ๓ ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่ง เป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ชื่ออนุโลม ก็อนุโลมชวนะนี้คืออนุโลมญาณนั่นเอง เพราะญาณนี้อนุโลมตามวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้นด้วยกิจจะต้องทำอย่างนั้นเหมือนกัน อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เบื้องบน ด้วยจะต้องถึงด้วยทางปฏิบัติอันนั้นเพราะเหตุนั้นอนุโลมญาณนี้ ท่านจึงกล่าวว่าสัจจานุโลมิกญาณ ก็วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ มีอุทัพยญาณเป็นต้น มีอนุโลมญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นตัววิปัสสนาที่ ๔

ในลำดับของอนุโลมญาณนั้น โคตรภูจิตต์เหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ก้าวล่วงโคตร์ปุถุชน หยั่งลงยังโคตร์พระอริยเจ้าอยู่เกิดขึ้น โคตรภูญาณนั้นไม่นับเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ไม่นับเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในที่เป็นอาวัชชนะของมรรคญาณ ตั้งอยู่ในระหว่างกลางควรนับว่าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะตกลงในกระแสของวิปัสสนา ก็วิปัสสนาญาณที่พิจารณาสังขารโดยลักษณะ ๓ จำเดิมแต่เบื้องต้นจนถึงโคตรภูญาณเท่านี้เป็นส่วนภาวนามัยกามาพจรกุศล, ฝ่ายโลกุตตรกุศล คือมรรคจิตต์เกิดขึ้น

ในลำดับของโคตรภูจิตต์นั้น ก็มรรคจิตต์นี้ เมื่อเกิดขึ้นเหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ กำหนดทุกข์ ละสมุทัยทำนิโรธให้แจ้งเจริญมรรคให้เกิดขึ้น ทำกิจในสัจจะทั้ง ๔ อยู่เกิดขึ้น ทำลายกองกิเลส คือโลภะ, โทษะ, โมหะ, และสังโยชน์ ๓ คือสักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลพัตตปรามาส, ขาดเป็นสมุจเฉทปหานตามกำลังของตนเกิดขึ้นขณะจิตต์เดียวก็ดับไป ผลจิตต์หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับของมรรคจิตต์นั้น ก็ผลจิตต์นั้นเกิดขึ้น ๒ ขณะบ้าง ๓ ขณะบ้าง แล้วตกลงยังภวังค์ ในมรรคชวนะวิถีกำหนดชวนะจิตต์แล่นได้ ๗ ขณะเท่านั้นพึงรู้ดังนี้ถ้ากุลบุตรผู้มีปรีชาเป็นทันทาภิญญาตรัสรู้ช้าไซร้ชวนะจิตต์ที่แรกชื่อปริกรรมชวนะจิตต์ที่ ๒ ชื่ออุปจารชวนะจิตต์ที่ ๓ ชื่ออนุโลมวชนะจิตต์ที่ ๔ โคตรภู ชวนะจิตต์ที่ ๕ เป็นตัวมรรคชวนะจิตต์ที่ ๖ ที่ ๗ สองนี้เป็นตัวผล ถ้ากุลบุตรผู้มีปรีชาเป็นขิปปาภิญญา ตรัสรู้เร็วพลันไซร้ชวนะจิตต์ที่แรกชื่ออุปจารชวนะจิตต์ที่ ๒ ชื่ออนุโลม ชวนะจิตต์ที่ ๓ ชื่อโคตรภู ชวนะจิตต์ที่ ๔ เป็นตัวมรรคชวนะจิตต์ที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ สามนี้เป็นตัวผล อาศัยเหตุอันนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่าผลจิตต์เกิดขึ้นในลำดับของมรรคจิตต์ ๒ ขณะบ้าง ๓ ขณะบ้างแล้วตกลงยังภวังค์ดังนี้ เบื้องหน้าแต่ภวังค์จิตต์นั้น มีมโนทวาราวัชชนะจิตต์ ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้นก็ในลำดับของมโนทวาราวัชชนะจิตต์ ปัจจเวกขณะญาณเกิดขึ้น พิจารณามรรคผลและกิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน ปัจจเวกขณะญาณทั้ง ๕ ประการนี้ย่อมมีแก่พระโสดาบันอริยสาวกด้วยประการ ดังนี้ ถึงพระสกทาคามีอริยสาวก และอนาคามีอริยสาวก ก็มีปัจจเวกขณะญาณ ๕ เหมือนกันกับพระโสดาบันนั้น แต่พระอรหันต์ปัจจเวกขณะญาณพิจารณากิเลสที่เหลืออยู่ไม่มี เพราะท่านมีกิเลสละเสียสิ้นแล้ว พระโสดาบันอริยสาวกย่อมทำสังขารทุกข์ให้สิ้นไป ปิดประตูอบายทั้ง ๔ เสียได้ ทำซึ่งความเป็นผู้มีหน้าฉะเพาะต่ออริยทรัพย์ทั้ง ๗ ประการ ละเสียได้ซึ่งมิจฉามรรคทั้ง ๘ ทำภัยและเวรทั้งสิ้นให้สงบระงับเสียได้ด้วยดี เข้าถึงซึ่งความเป็นโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ญาณสัมปยุตด้วยอริยมรรคทั้ง ๔ มี โสดาปัตติมรรคเป็นต้น ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิเป็นตัววิปัสสนาที่เคารพ ๕ เป็นยอดของวิปัสสนาญาณทั้งสิ้น

ก็วิปัสสนาญาณนี้ มีผลอานิสงส์ใหญ่ยิ่งกว่าทานศีลพรหมวิหารภาวนา ย่อมทำผู้ที่เจริญนั้นให้มีสติมั่นไม่หลงทำกาลกิริยา มีสุคติภาพคือ มนุษย์และโลกสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า อนึ่ง ก็เป็นอุปนิสัยมรรคผลนฤพานติดสันดานต่อไปในภพหน้าด้วย นี้ว่าโดยยังไม่บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน ถ้าอุปนิสัยมรรคผลนฤพานมี ก็ย่อมทำผู้นั้นให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพานได้ ในชาตินี้นั้นเทียว เหตุนั้นเราทั้งหลายจงอย่าประมาทเลย อุตส่าห์เจริญวิปัสสนาภาวนามัยกุศลนี้เถิด จะได้ไม่เสียทีเกิดเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนานี้ เทอญ ฯ

จบวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนาตามบาลีและอรรถกถาเท่านี้ ฯ

คำอุทิศ

หนังสือ **วิธีเจริญวิปัสสนา** นี้

ข้าพเจ้ามีความสนใจมาก เมื่อครั้งข้าพเจ้าบวช ได้เคยเรียนมาบ้างชั่วเวลาอันน้อย และซาบซึ้งในผลที่ได้รับ เมื่อข้าพเจ้าเข้านั่งในมุมสงบครั้งแรก ๆ มารมักจะมารบกวนเนือง ๆ เมื่อนานเข้าก็หายไปเอง เราควรทำจิตต์ใจให้มั่นในเมื่อเข้านั่งสมาธิบางครั้งก็เห็นตัวหวยตัว ส ฮะไฮ้ข้าวโพลน อาจารย์บอกว่าอย่าบอกใครนะอาตมาก็ไม่บอก รุ่งเช้าไปบิณฑบาตร์หวยก็ออกตัว ส ฮะไฮ้จริง ๆ ถ้าใจข้าพเจ้าไม่แน่วแน่แล้วข้าพเจ้าคงต้องบอกโยมของข้าพเจ้าก่อนใคร ๆ เพราะแม่บังเกิดเกล้าของข้าพเจ้าชอบแทงหวย เช้าขึ้นท่านมักจะถามเสมอว่าหวยออกอะไร แม้ท่านจะแทงหวยหรือไม่ท่านก็ชอบถาม ข้าพเจ้าได้แต่ยิ้มเมื่อท่านถามแล้วก็ออกไปดูให้ท่าน ต่อมาท่านป่วยเป็นโรคชะราและอัมพาธ ป่วยอยู่ประมาณ ๑๒ ปี ข้าพเจ้าซึ่งเป็นบุตรคนสุดท้องหัวรักหัวใคร่ของท่านก็ได้สนองพระเดชพระคุณป้อนข้าวป้อนน้ำเพราะท่านช่วยตัวเองไม่ได้ ข้าพเจ้าทำไปโดยเต็มใจเพื่อสนองพระ-คุณของท่านโดยไม่เบื่อหน่าย ถ้าข้าพเจ้าไม่อยู่ต้องไปกิจธุระหรือราชการ ก็ได้มอบหมายให้บุตรภรรยาทำหน้าที่แทน ด้วยบุญกุศลที่ข้าพเจ้าและบุตรหลานในสกุล อยู่ปิยะ และญาติมิตรที่ช่วยสร้างหนังสือวิธีเจริญวิปัสสนา ของ เจ้าพระคุณสมเด็จพระวันรัต (ทับ) นี้ ถ้ามนุษย์ผู้ร่วมเกิดแก่เจ็บตายของข้าพเจ้าจะได้รับประโยชน์จากหนังสือนี้ ขออุทิศกุศลผลบุญที่ข้าพเจ้าสร้างนั้นให้ทั่วกัน

และข้าพเจ้าขอน้อมอุทิศแก่บิดามารดาผู้ให้กำเนิดของข้าพเจ้าด้วยเถิด หนังสือนี้ข้าพเจ้าพิมพ์ ๑๐๐๐ เล่ม ได้แจกบรรดาท่านที่เคารพนับถือแลท่านที่เห็นคุณประโยชน์สละทรัพย์คนละเล็กละน้อยช่วยกันสร้างขึ้น หนังสือนี้ข้าพเจ้ายินดีแจกให้แก่ท่านที่จะปฏิบัติเท่านั้นไม่ยินดีแจกแก่ท่านที่รับเอาไปเก็บเข้าตู้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงส่งไปให้ตามวัดต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักรเพื่อไว้ในการศึกษา และข้าพเจ้าเก็บไว้แจกในงานศพของ

ข้าพเจ้า ๓๐๐ เล่ม เพื่อให้ถูกใจของข้าพเจ้า และได้มอบให้ทายาทเก็บไว้ โดยไม่ประมาท ก่อนความตายจะมาถึง มีบางคนค้านว่าทำไมจึงเตรียมตัวตาย ก็เพราะข้าพเจ้าเห็นว่าจะหนีความตายไม่พ้น จึงเตรียมยิ้มรับ กับความตาย และเพราะข้าพเจ้าชอบ ทำอะไร ให้ทันตาเห็น และอยากทำประโยชน์แก่ชนรุ่นหลัง ขอท่านที่ได้รับหนังสือนี้ไปศึกษาจงเป็นผลสำเร็จตามความประสงค์ เทอญ.

ขุนปิยบรรณสาร (แก้ว อยู่ปิยะ) อายุ ๖๕ ปี

๔๘ ซอยราชดำเนินกลางฝั่งใต้ (หลังอาคาร ๕)

พิมพ์เสร็จวัน ๖ ๗ ๓ ปีมะโรง

ตรงกับ วันศุกร์ที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖

ธรรมบรรยาย

พระธรรมโสภณ วัดบวรนิเวศวิหาร

ท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

วันนี้ จักนำธรรมะบางประการมาบรรยาย เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาและปฏิบัติ ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา

ธรรมะเป็นหลักแห่งชีวิต หรือเป็นทางดำเนินชีวิต ทุกคนที่เกิดมาจะต้องทำการงาน มีการงานที่จะพึงทำด้วยกันทุกคน การทำการงานอันต่างด้วยการงานทางกาย ทางวาจา และทางใจ จะต้องมีธรรมะประจำใจ ถ้าไม่มีธรรมะประจำใจแล้ว ก็จะไม่สำเร็จผลที่มุ่งหมาย ผู้ยังไม่ได้ศึกษา หรือผู้ที่ไม่สนใจที่จะศึกษา มักจะกล่าวว่า ไม่จำเป็นจะต้องอาศัยธรรมะอะไร เราก็ทำได้ นั้นนับว่าเป็นความเห็นผิด เพราะเข้าใจเสียว่า ธรรมะเป็นคนละส่วนกับคน ความจริง คนกับธรรมะอยู่ด้วยกันแยกกันไม่ออก เพราะธรรมะจะปรากฏก็ปรากฏที่บุคคล ไม่ได้ปรากฏที่อื่น ผู้ที่เข้าใจว่า ธรรมกับคน เป็นคนละส่วน เมื่อต้องการธรรม ก็ต้องไปแสวงหาในที่อื่น จึงยากที่จะพบธรรมะที่แท้จริงได้ ไม่ต้องไปมุ่งแสวงหาที่ไหน อยู่ที่เรานี่เอง พึงเห็น เช่นคนที่เขาเรียกว่า คนดี คนชั่ว นั้น หมายที่ไหน ว่าดี ว่าชั่ว หมายที่คนนั้นแหละ คนที่ทำดี เขาก็เรียกว่า คนดี คนทำชั่ว เขาก็เรียกว่า คนชั่ว หมายถึงความประพฤติของคน ถ้าคนไม่มี ความเป็นดี เป็นชั่ว ก็ไม่ปรากฏ เพราะฉนั้น คนทุกคน จึงต้องมีธรรมะประจำอยู่ทุกอิริยาบถ ดังกล่าวแล้วว่า คนทุกคนที่เกิดมาจะต้องทำการงาน และทำการงานทุกอย่างก็ต้องมีธรรมะ เช่น ขับรถ ถ้าปราศจากสติ ปล่อยให้เผลอเลอ ก็ต้องชนกัน ไม่ชนรถด้วยกัน ก็ต้องชนสิ่งอื่น ตกอยู่ในฐานขับรถด้วยความประมาท แม้รับประทานอาหาร ก็ต้องมีสติ คนที่มุ่งทำงานให้สำเร็จผล ขาดความเพียร ก็คงไม่สำเร็จผลที่มุ่งหมาย ผู้ที่ขาดปัญญา ก็เท่ากับเป็น

คนมืด คนบอด ทำให้ขาดความรู้ หรือมีความรู้แต่เป็นไปในทางที่ผิด ถ้าเป็นผู้ขาดหิริ ความละอายใจ และโอตตัปปะ ความเกรงกลัว ทำให้ขาดเมตตากรุณาในกันและกัน จะเป็นผู้มีใจเหี้ยมโหดดุร้าย และจะทำให้ประพฤติชั่วได้ทุกอย่าง เป็นผู้ขาดศีล ไม่มีศีล ก็เป็นผู้หามรรยาทที่ดีไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ คนทุกคน จึงชื่อว่ามีธรรมะอยู่ที่ตน มีธรรมเป็นเครื่องปกครองตน มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินชีวิตของตน ปราศจากไม่ได้

ธรรมะ เป็นคำกลาง ๆ แปลว่า สถานที่ทรงตัวเองไว้ ได้ ที่เป็นส่วนดี ก็ทรงตัวเป็นดีอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นชั่ว และเป็นไปตามชั้น ส่วนที่ชั่ว ก็ทรงตัวเป็นชั่วอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นดี และเป็นไปตามชั้นเช่นเดียวกัน ตามนัยแห่งอภิธรรม ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ คือ เพิ่มธรรมที่ยังไม่ได้แสดงว่าเป็นดี หรือเป็นชั่วขึ้นอีกข้อหนึ่ง และก็ทรงตัวอยู่อย่างนั้น คือทรงตัวเป็นไม่ดีไม่ชั่ว เพราะธรรมเหล่านี้ มีอยู่ในบุคคล จึงทรงบุคคลให้เป็นไปต่าง ๆ กัน คือ ทรงให้เป็นดีบ้าง เป็นไม่ดี คือชั่วบ้าง ดังที่ได้เห็น ๆ กันอยู่นี้ กล่าวโดยเฉพาะที่เป็นไปในความประพฤติของบุคคล ธรรมะ ท่านหมายถึงส่วนดี ประพฤติดี อธรรม หมายถึงส่วน—ชั่ว ประพฤติชั่ว ธรรม กับ อธรรม ทั้ง ๒ นี้ อำนวยผลให้ไม่เสมอกัน ธรรมอำนวยผลให้แก่บุคคลผู้ประพฤติดีแล้ว ได้รับความสุขเป็นไปในทางแห่งความเจริญ ส่วนอธรรม อำนวยผลให้แก่บุคคลผู้ประพฤติ เป็นไปในทางไม่เจริญ เป็นไปในทางเสื่อม เป็นผลที่ปรากฏเห็นกันอยู่แม้ในปัจจุบันนี้ คนเราทุกคน แม้จะแตกต่างกันด้วยเพศ คือความเป็นหญิงเป็นชาย โดยวัย คือความเป็นเด็กเป็นผู้ใหญ่ จะตั้งอยู่ในวัยไหนก็ตาม ต่างก็รักดี มุ่งดี ปรารถนาดีด้วยกันทั้งนั้น แต่ที่ปรากฏอยู่ย่อมเป็นไปในที่ต่าง ๆ กัน บางคนดี บางคนชั่ว นี่เพราะอะไร เพราะความทำดีทำชั่วเป็นเหตุ จึงให้ผลต่าง ๆ กัน ความเป็นคนดี คนชั่ว ไม่ใช่จะเป็นด้วยชาติ สกุล ยศศักดิ์ แต่เป็นไปได้ด้วยการกระทำเป็นเหตุ คนเกิดมา ไม่ใช่จะดีจะชั่วมาตั้งแต่กำเนิด มาทำขึ้นภายหลังทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็นับว่าเป็นโอกาศให้เลือกทำได้ ถ้าทำดีเป็นเหตุ ก็อำนวยผลให้เป็นคนดี ถ้าทำชั่วเป็นเหตุ ก็ปรากฏผลเป็นคนชั่ว ไม่ใช่ชาติ สกุล เป็นต้นขั้นหรือเศกสรรให้เป็นคนดีหรือคนชั่ว เช่น ผู้มีชาติสกุลสูง แต่ความประพฤติ ไม่ดี จะเป็น

คนดีได้อย่างไร ผู้มีชาติสกุลต่ำ แต่มีความประพฤติดี ใคร ๆ ก็ต้องพากันนิยมนับถือว่าเป็นคนดีได้โดยธรรม ถ้าผู้มีชาติสกุลสูงด้วย ประพฤติดีด้วย ก็ชื่อว่า เป็นผู้ประเสริฐ ทำให้ผู้อื่นมีความเคารพ นับถือบูชาไม่จืดจาง นี้จึงแสดงให้เห็นโดยชัดว่า ธรรมเป็นสิ่งสำคัญของบุคคล จะปราศจากไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำอย่างไร จึงจะทำธรรมะให้มีในตนได้ แท้จริง ธรรมะมีอยู่แล้วพร้อมมูลบริบูรณ์ แต่เพราะยังไม่ได้ศึกษา จึงยังไม่รู้จัก เพราะฉนั้น ในเบื้องต้นจะต้องศึกษาด้วยการฟัง การเรียน หรืออ่านตำหรับตำราต่าง ๆ ก็เป็นทางให้เกิดความรู้ได้ ถ้ามุ่งหาความรู้แต่เพียงภายนอกเท่านี้ ก็ยังไม่เห็นชัด จะเห็นแจ้งชัดได้ ก็ต่อเมื่อศึกษา หาความรู้จากคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว น้อมมาพิจารณาภายในตน หรือว่าเทียบสอบดูกับตนว่า ความประพฤติของเราที่เป็นอยู่นี้ ถูกต้องกับคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือไม่ อย่างนี้จะเกิดความรู้ความเห็นขึ้นโดยแจ้งชัดว่า ถูกผิดอย่างไร เมื่อรู้ว่า ความชั่วมีอยู่ในตน หรือว่าตนมีความประพฤติชั่วประพฤติผิดในข้อไหน แล้วคิดหาทาง แก้ไขละส่วนที่ชั่ว ทำในส่วนที่ดี

พระพุทธศาสนา เป็นคำสอนที่แสดงพร้อมทั้งเหตุและผล เมื่อบุคคลปฏิบัติตามแล้ว เป็นทางนำความสุขมาให้ทั้งปัจจุบันและอนาคต พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นไปตามลำดับชั้น ในเบื้องต้น ทรงแนะนำสั่งสอนให้บุคคลได้รับประโยชน์ในปัจจุบัน คือให้รู้จักตั้งตนให้เป็นหลักฐาน เป็นหลักการดำเนินชีวิต เพื่อให้เป็นที่พึ่งของตน ซึ่งเรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ในชั้นกลาง ทรงสั่งสอนให้รู้จักประโยชน์ในภายหน้า ซึ่งเรียกว่า สัมปรายิกัตถประโยชน์ ในชั้นสูง ก็ทรงสั่งสอนให้รู้ตามเป็นจริง เพื่อให้ปล่อยวางความที่เข้าไปยึดถือในส่วนที่ไม่จริง ผิดไปจากความเป็นจริง นี้เป็นชั้นสูงสุด ซึ่งเรียกว่า ปรมัตถประโยชน์

ประโยชน์ในปัจจุบัน ที่จัดเป็นส่วนผลที่บุคคลจะได้รับ ก็คือ ทรัพย์ ยศ ไมตรี เพราะเป็นสิ่งที่จำต้อง อาศัย เพื่อให้เกิดความสุขสำราญ เมื่อมีอยู่แก่ผู้ใด ผู้นั้น ก็ชื่อว่าเป็นผู้ตั้งตัวได้ในปัจจุบัน

ทรัพย์ อันต่างด้วยเครื่องอุปโภคบริโภค พร้อมทั้งวิชาความรู้ เป็นเครื่องทำความปลื้มใจให้เกิดขึ้นแก่ผู้เป็นเจ้าของ เมื่อมีมากก็ทำให้สดวกในการจับจ่ายใช้สอยบำรุงความสุขกาย สุขใจ ตรงกันข้ามกับผู้ที่ขัดสนยากจนทรัพย์ ทำความขัดข้องให้เกิดโดยประการทั้งปวง ท่านจึงกล่าวว่า ความจนเป็นทุกข์อย่างยิ่ง เพราะไม่มีทรัพย์ที่จะจับจ่ายใช้สอยบำรุงความสุข

ยศ ได้แก่คุณความดี โดยบรรยายหนึ่ง ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ คือ อิสสริยยส ยศ คือความเป็นใหญ่ ๑ เกียรติยศ ยศคือชื่อเสียงที่เล่าลือฟุ้งขจรไป ๑ ปริวารยศ ยศคือความเป็นผู้มีบริษัทบริวาร มีผู้คนนับถือ ๑ ทั้ง ๓ นี้ หมายเฉพาะที่เป็นไปในความดีจึงจะเป็นที่พึ่งหรือเป็นประโยชน์ในปัจจุบันได้

ไมตรี ได้แก่ความที่มีพวกพ้อง บริษัทบริวารมาก และให้รู้จักอนุเคราะห์สงเคราะห์ผู้อื่น เพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจ ให้มีความรักใคร่นับถือมั่นคง

ทรัพย์ ยศ ไมตรี จัดเป็นประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นที่พึ่งได้ในปัจจุบัน ซึ่งจัดเป็นส่วนผล ที่จะเกิดมีขึ้นได้ ต้องทำเหตุ หรือบำเพ็ญคุณธรรมที่เป็นส่วนเหตุ ผลอันนี้จึงจะเกิดขึ้นได้ ไม่ใช่เกิดขึ้นได้ด้วยความปรารถนาอ้อนวอนใคร ต้องทำเอง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญคุณธรรมส่วนเหตุไว้ ๔ ประการ คือ ให้มีความหมั่นขยันประกอบกิจการงานเพื่อแสวงหาทรัพย์ หมั่นขยันในกิจการงานอันเป็นธุระหน้าที่ หมั่นขยันในการศึกษาเล่าเรียนแสวงหาวิชาความรู้ เพื่อเป็นเครื่องผดุงตนให้ดีขึ้นกว่าพื้นเพเดิม ซึ่งเรียกว่าอุฎฐานสัมปทา คือถึงพร้อมด้วยความหมั่น และก็ทรงสั่งสอนแนะให้แสวงหาในทางสัมมาอาชีวะ คือแสวงหาในทางที่ถูก เว้นแสวงหาในทางที่ชั่วที่ผิด เช่น หลอกลวงเขาบ้าง กดขี่เขาบ้าง ฉ้อฉลเขาบ้างเป็นต้น เพราะทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยอาการเช่นนี้ไม่ใช่เป็นเหตุแห่งสุข กลายเป็นเหตุแห่งทุกข์ แม้ตนเองนึกขึ้นคราวไร จิตใจก็ไม่ราบรื่น ต่างจากที่แสวงหาได้มาโดยทางที่ถูกที่ชอบ นึกถึงแล้วทำความสุขกาย สุขใจให้เกิด

ทรัพย์ที่แสวงหาได้มาด้วยความเพียรหมั่นขยัน จะรวบรวมเป็นปึกแผ่นกลุ่มก้อนอยู่ได้ ก็ด้วยความรู้จักรักษา ถ้าไม่รู้จักรักษา ถึงจะมีมากสักเท่าไรก็ตาม ก็อันตรธาน

ไป กระจัดกระจายไป นำไปใช้ในทางที่ไม่เป็นประโยชน์ เช่น เล่นการพนัน เที่ยวเตร่ไปตามความพอใจ ทรัพย์ที่มีอยู่ ก็มีแต่หมดไป ในที่สุดก็จะไม่มีอะไรติดตัวแล้วก็จะต้องนั่งซบเซา เพราะความล่มจมสิ้นทรัพย์สมบัติ ท่านจึงสอนให้รู้จักรักษา ให้เก็บไว้ในที่ปลอดภัย ทำทรัพย์ให้เป็นประโยชน์ ซึ่งเรียกว่า อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา

คนเราจะอยู่ตามลำพังคนเดียวไม่ได้ ถ้ายิ่งเป็นผู้มีทรัพย์เป็นหลักฐานแล้ว อยู่คนเดียวด้วย ก็ยิ่งซ้ำร้าย เป็นการยากแก่การที่จะรักษาให้ปลอดภัย จำต้องมีมิตรสหายหรือพวกพ้อง เพื่อช่วยป้องกันรักษาอีกส่วนหนึ่ง จึงจะทำให้การรักษามั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น ท่านจึงสอนให้คบคนที่ดี ไม่ให้คบคนที่ชั่วมาเป็นมิตรสหาย การคบคนเป็นสิ่งสำคัญ ถ้าคบคนที่ดีก็จะช่วยกันรักษา และช่วยทำให้ทรัพย์เจริญขึ้น ไม่ให้เสื่อมเสีย ถ้าคบคนที่ชั่วก็พาให้เสื่อมเสียทรัพย์สมบัติ ในที่สุดก็จะถึงความล่มจมได้ จะรู้ได้อย่างไรในเรื่องของคนชั่ว คนดี พึงกำหนดรู้ได้ด้วยอาการอย่างนี้ คนที่คอยปอกลอก คนที่ดีแต่พูด คนหัวประจบ คนชักชวนในทางเสื่อมนี้พึงทราบว่า เป็นคนชั่ว ไม่ควรคบ คนที่คอยอุปการะ คนที่ร่วมสุขร่วมทุกข์ คนที่คอยแนะนำประโยชน์ให้ คนที่มีจิตใจรักใคร่ นี้พึงทราบว่าเป็นคนดีควรคบ เพราะเมื่อคบแล้ว มีแต่จะพากันไปสู่ความเจริญ ซึ่งเรียกว่า กัลยาณมิตร ความเป็นผู้มีเพื่อนที่ดีงาม

เมื่อมีเพื่อนที่ดีแล้ว ถ้าไม่รู้จักใช้จ่ายทรัพย์สมบัติ คือใช้จ่ายสรุ่ยสุร่ายจนเกินควร ไม่พอกับรายได้ เช่น การแสวงหาได้น้อย แต่ใช้จ่ายมาก รายได้กับรายจ่ายไม่พอกัน ไม่รู้จักประหยัดในการจับจ่าย แต่ก็ไม่ควรจะเบียดกรอจนเกินควร ซึ่งเรียกว่าสมชีวิตา เลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์

คุณธรรม ๔ ประการนี้ คือ ถึงพร้อมด้วยความหมั่นขยัน ๑ ถึงพร้อมด้วยการรักษา ๑ ความเป็นผู้มีเพื่อนที่ดี ๑ เลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ ๑ จัดเป็นคุณธรรมส่วนเหตุที่จะให้ได้ประสพผล คือความตั้งตนได้ในปัจจุบัน

เมื่อได้ทำตนของตนให้เป็นหลักฐานมั่นคงตามสมควรแล้ว ก็นับว่า เป็นทางให้เกิดความสุขได้ในปัจจุบัน แต่ก็ไม่ควรทำความเพียงพออยู่เท่านั้น ควรทำให้มีประโยชน์กว้างขวางออกไปอีก คือให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนด้วย ทั้งแก่ผู้อื่นด้วย และให้เป็นประโยชน์สืบไปในภายหน้าด้วย เพราะชีวิตของคนเรา ไม่ใช่เป็นสิ่งคงที่เดินไปหาความตายทุกขณะลมหายใจ ใครจะคิดก็ตาม ไม่คิดก็ตาม รู้ก็ตาม ไม่รู้ก็ตาม ส่วนชีวิต ต้องดำเนินไปหาความตายเสมอ จึงไม่ควรจะประมาทมัวเมา คิดอยู่แต่เพียงประโยชน์ในปัจจุบัน หรือความสุขในปัจจุบันเท่านั้น เพราะเราจักต้องตายแน่ เมื่อตายไปแล้ว จักเป็นอย่างไร ก็ยังรู้ไม่ได้นอกจากจะพิจารณาตามพระพุทธภาษิต ซึ่งมีความว่า สัตว์ทั้งหลายต้องเข้าถึงผลแห่งบุญและบาป จักต้องเป็นไปตามกรรม ผู้มีกรรมเป็นบาป คือทำความชั่วไว้ จักไปในที่ไม่เจริญ ไม่มีความสุข ผู้มีกรรมเป็นบุญคือทำความดีไว้ จักไปสู่คติที่ดี คือ ที่ที่มีความสุขความเจริญ เพราะเหตุนั้น จึงควรเตรียมตัวทำความดีไว้ อันจักมีผลเป็นสุขในภายหน้า ควรรีบเร่งทำเสียในบัดนี้ ซึ่งเรียกว่าเตรียมตัวก่อนตาย เพราะตายแล้ว ทำอะไรไม่ได้ เพื่อให้บรรลุผลอันเป็นสุขในภายหน้าในทางพระพุทธศาสนา ท่านได้ยกคุณธรรมส่วนเหตุ ๔ ประการ ขึ้นแสดง คือ สัทธา ศีล จาคะ ปัญญา ซึ่งจะมีผลเป็นสุขสืบต่อไปในภายหน้า

สัทธา ได้แก่ความเชื่อ หมายถึงความเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อันนำให้เชื่อในกรรมในผลของกรรม และในความที่สัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ผู้ที่ไม่เชื่อในเรื่องของกรรม จึงทำความชั่วโดยประการต่าง ๆ เช่น ฆ่าเขาบ้าง เบียดเบียนเขาบ้าง ลักขโมยเบียดบังกดขี่เขาบ้าง ประพฤติผิดประเพณีในกามบ้าง พูดปด พูดเท็จ ตลบแตลงกันบ้าง ดื่มน้ำดองของเมา อันเป็นเหตุที่ตั้งแห่งความประมาทบ้าง ขาดหิริความละอายแก่ใจ โอตตัปปะ ความเกรงกลัว เหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะขาดสัทธา ไม่เชื่อในเรื่องของกรรม ถ้ามีสัทธา ก็คงไม่ทำความชั่ว มีแต่จะทำความดี มีความละอาย มีความเกรงกลัว พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งสอนให้ปลูกสัทธาให้เกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่า สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความเชื่อ

เมื่อความเชื่อมีขึ้นเป็นเบื้องต้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้สำรวมระวังรักษากายวาจาเรียบร้อยปราศจากโทษคือความชั่วที่จะพึงล่วงทางกายวาจา อันเป็นส่วนศีล เมื่อทำให้ศีลเกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่า สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล

เมื่อมีศีลแล้ว ความที่จะไปเบียดเบียนผู้อื่นก็ไม่มี แม้เช่นนั้น ก็ควรจะต้องทำจิตใจให้ประกอบด้วยเมตตากรุณาในกันและกัน ทำความอนุเคราะห์สงเคราะห์กัน เพราะคนที่อยู่ด้วยกันจำต้องอนุเคราะห์กัน จึงควรต้องมีจาคะ คือการสละบริจาคด้วย อันเป็นเครื่องเฉลี่ยความสุขให้แก่ผู้อื่น และเป็นการบูชาคุณท่านผู้ควรบูชาหรือบูรณะก่อสร้างสาธารณะสถาน อันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชนโดยทั่วไป เมื่อได้บำเพ็ญได้เช่นนี้ ก็ได้ชื่อว่า จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยจาคะ คือการสละบริจาค

คุณธรรมทั้ง ๓ ประการดังกล่าวมานี้ มีสัทธาเป็นต้น จะเป็นไปโดยถูกต้องไม่ผิดพลาดได้ ก็ด้วยปัญญา อันหมายถึงรู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เมื่อปัญญาเกิดขึ้น ก็ชื่อว่า ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา

คุณธรรม ๔ ประการ คือ สัทธาสัมปทา สีลสัมปทา จาคสัมปทา ปัญญาสัมปทา จัดเป็นคุณธรรมส่วนเหตุ อันจะส่งผลให้ผู้บำเพ็ญบรรลุประโยชน์สุขในภายหน้า ท่านจึงเรียกว่า สัมปรายิกัตถะประโยชน์ และมิใช่จะให้ได้รับผลในภายหน้าเท่านั้น แม้ในปัจจุบันก็ได้รับความสุข และไม่ใช่จะสุขเฉพาะตนโดยส่วนเดียว ยังจะแผ่ไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย ชื่อว่า ได้บำเพ็ญประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและภายหน้า บำเพ็ญทั้งประโยชน์ตนและชนอื่นทั้ง ๒ ล้วนเป็นทางให้เกิดสุข แต่สามัญชนยังมีกิเลสอยู่ด้วยกัน จึงต้องทำดีบ้าง เป็นไปตามอำนาจของกิเลสชั่วบ้าง จึงสำเร็จผลเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง หมุนเวียนกันอยู่ ชื่อว่า ตกอยู่ในไตรวัฏฏ คือ เครื่องหมุนเวียน ๓ ประการ ได้แก่ กิเลส กรรม วิบาก กิเลสมี จึงเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมลงไป ก็ต้องได้รับผลของกรรมที่เรียกว่า วิบาก เมื่อได้รับวิบาก คือผลของการกระทำ กิเลสก็เกิดขึ้นอีก เป็นอันว่าต้องตกอยู่ในอำนาจของความหมุนเวียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงประโยชน์อย่างสูง ที่เรียกว่า ปรมัตถประโยชน์ อันจะให้ผลเป็นสุขอย่างยิ่ง พ้นไปจากความหมุนเวียน ถ้า

เมื่อได้ประสพแล้ว ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นสุขที่มั่นคง เมื่อกล่าวตรงก็คือทรงแสดงนิพพานอันเป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ โดยประการทั้งปวง จัดว่าเป็นบรมสุข สุขที่ยอดเยี่ยม ที่จะให้ถึงความสุขเช่นนี้ได้ ต้องอาศัยคุณธรรมเป็นเครื่องดำเนิน คุณธรรมเป็นเครื่องดำเนินให้บรรลุถึงผลคือความสุขเช่นนั้น ท่านก็ทรงชี้องค์มรรค ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น กล่าวโดยย่อก็รวมลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

ความตั้งใจสำรวมกาย ไม่ให้ทำชั่ว สำรวมวาจา ไม่กล่าวชั่ว ซึ่งเป็นเหตุให้ตนและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน นี้ชื่อว่า ศีล ความเพ่งใจไว้ในอารมณ์เดียว ทำใจให้สงบจากอารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องล่อให้เกิดความมัวเมา ความเพลิดเพลิน นี้ชื่อว่า สมาธิ ความเพ่งพิจารณาให้รู้จักสัจจธรรมตามสภาพความเป็นจริง ตั้งต้นแต่พิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ให้เห็นแจ้งชัด ไม่เข้าไปติด เข้าไปยึดในสิ่งนั้น ๆ ชื่อว่า ปัญญา

ศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นส่วนเหตุ ที่จะกระทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุถึงประโยชน์อย่างสูงสุด ล้วนเป็นธรรมแต่ละประการ เป็นทางนำให้เกิดความสุขได้ตามภูมิชั้นของผู้ปฏิบัติ ไม่ใช่จะทำความสุขให้เกิดแก่ตนเท่านั้น ซ้ำจะแผ่ความสุขไปถึงผู้อื่นอีกด้วย บุคคลที่อยู่ร่วมกันจะมากมายสักเท่าไรก็ตาม ถ้าต่างแสวงหาธรรมอันจะเป็นที่พึ่งของตนหรือที่เป็นประโยชน์ ก็จะอยู่ร่วมกันด้วยความสุข ปราศจากการเบียดเบียนกันและกัน เพราะฉะนั้น ทุก ๆ คนเมื่อหวังความสุข ควรจักมุ่งบำเพ็ญประโยชน์ ทำประโยชน์ดังกล่าวมาให้เกิดขึ้นในตน เพื่อเป็นที่พึ่งของตน แต่พึงทราบว่า ประโยชน์เหล่านี้ ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยความปรารถนาอ้อนวอน เกิดขึ้นจากการทำของตนเอง ก็และการทำตามพระโอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ก็จะชื่อว่า ได้ประพฤติธรรม มีธรรมอยู่ในตน

ในที่สุดนี้ ขออำนาจพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสรณะอันสูงสุด จงคุ้มครองรักษาท่านผู้ประพฤติธรรมให้ปราศจากทุกข์ ภัย โรค โสก อุปัทวันตราย ประสพผลที่มุ่งหมายอันชอบธรรม ถึงความสวัสดีตลอดกาลทุกเมื่อ.

พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์ ถนนพระสุเมรุ พระนคร โทร. 816533
น.ส. ลัดดาวัลย์ วรพิทักษานนท์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 25/3/11